

СУ СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ, ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ, КАТЕДРА АРХЕОЛОГИЯ

Владимир Станимиров Стайков

Етно-културни връзки по Долен и Среден Дунав
през Ранното средновековие, VII-IX в. (по данни на некрополите)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за придобиване на
образователната и научна степен „доктор“

Научен ръководител: проф. д. и. н. Людмила Дончева-Петкова

Рецензенти:

Проф. д-р Александър Николов

Доц. д-р Валери Григоров

София 2020

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на катедра „Археология“ в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, проведено на 03.02.2020 г.

Дисертацията се състои от текст, каталожна и илюстративна част. Текстовата част се състои от увод, шест глави, заключение и списък с използваната литература, с общ обем 256 страници. Каталогът представя в аотиран вид информация за 211 некропола в рамките на 67 страници. Илюстративната част включва 21 диаграми, 25 карти и 7 табла с образи. Общият обем на дисертационния труд е 370 страници.

Защитата на дисертацията ще се състои на 04.06.2020 г., от 13:00 ч., в Зала 2 на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски“, на открито заседание на научно жури в състав:

Рецензенти:

Проф. д-р Александър Николов (председател)

Доц. д-р Валери Григоров

Становища:

Проф. д.и.н. Петър Ангелов

Проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова

Доц. д-р Методи Даскалов

Резервни членове на журито:

Доц. д-р Георги Николов

Доц. д-р Павел Георгиев

Материалите за защитата са на разположение в кабинет 31, в Южното крило на Ректората.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	4
Глава 1: Състояние на проучванията	6
Глава 2: Проблемът: групата некрополи „Долни Луковит – Галиче“	12
Глава 3: Некрополи с кремация по Долен и Среден Дунав	17
Глава 4: Биритуални некрополи по Долен и Среден Дунав	19
Глава 5: Некрополи с инхумация по Долен и Среден Дунав	26
Глава 6: Погребални обичаи по Долен и Среден Дунав (обобщаващ анализ)	31
Заключение	48
Научни приноси на дисертацията	51
Публикации по темата на дисертацията:	52

Увод

В днешна Северозападна България има група ранносредновековни некрополи, обозначени от Живка Въжарова като двуобредни „некрополи с трупоизгаряне и трупополагане по християнски обред“. Тя ги поставя във вече християнския период от историята на средновековната българска държава.

Още в магистърската си работа успях да покажа, че началната им дата със сигурност трябва да се постави преди Покръстването. От друга страна се оказва, че при тях поне на пръв поглед се наблюдават отлики спрямо „класическите“ християнски некрополи на Долен Дунав от времето след средата на IX в. Един от основните им „християнски белези“ – западната ориентация – далеч не е присъщ само на християнския погребален обред.

Това постави въпроса за културната им принадлежност, която далеч не е задължително да бъде идентична с политическата принадлежност на индивидите, погребвани в тях.

Наложително бе да се направи многопосочен анализ, обхващащ значително географско и културно пространство. Именно на него е посветена настоящата дисертация, която има за цел да постави споменатата група некрополи в по-широк контекст, да ги съпостави с погребалните практики по Долен и по Среден Дунав и да потърси мястото им предимно на културната и верската карта на региона.

Така формулираната цел предопределя както хронологическия, така и териториалния обхват на изследването. Първият в огромна степен е зависим от датирването на самите „северозападнобългарски“ некрополи, поради което основният акцент в него пада върху времето от втората половина на VIII до началните десетилетия на IX в.

Териториалният обхват също произтича от спецификата на изследваните паметници. С оглед на това той бе ограничен между Дунавските устия, от една страна, и т. нар. Девинска порта от друга. Територията встрани от реката, обхваната от настоящето изследване, включва на практика целия Карпатски басейн и пространствата на изток от Железни врата, заключени между Карпатите на север и Стара планина на юг.

Целта на изследването предопределя недвусмислено и характера на комплексите, които са анализирани, осмисляни и съпоставяни. Става дума без изключение за некрополи. Бяха обработени, каталогизирани и анализирани данните от 211 некропола с

общо 36664 гроба в тях. Приех за целесъобразно минималният брой гробове в един некропол, за да бъде той включен в каталога и подложен на анализ, да бъде десет.

Анализът на паметниците почива на разлагането на погребалната практика на съставните ѝ части (обряд, вид на гробното съоръжение, ориентация, положение на тялото и крайниците, гробни дарове и др.) и последващ сравнителен анализ на тези елементи както поотделно, така и в целостта им.

Този труд се фокусира върху анализа на елементите на погребалния обред. Гробните дарове предизвикват интерес най-вече от гледна точка на своето присъствие или отсъствие от гробовете, а наред с това са разглеждани главно като принадлежащи на по-обща категории („керамика“, „оръжия“, „накити“ и т. н.). Именно затова се стигна до решението да се обърне по-специално внимание само на онези предмети в гробовете, които допринасят по някакъв начин за изясняване хронологията и характера на конкретни паметници, без да се разглеждат като етнически индикатори.

Разбирането, че проучените по археологически път структури и откритите в тях находки не са непременно материален израз на етническа идентичност, води и до съзнателно избягване на етнически определения на отделни паметници като *славянски*, *прабългарски*, *аварски* и т. н.

Некрополите са обособени в три големи групи съобразно най-съществената характеристика на погребалния обред – некрополи само с кремация, биритуални некрополи и некрополи само с инхумация. Паметниците от всяка група са представени по микрорегиони, на каквито условно бе разделен изследваният ареал съобразно естествени дадености (хидрография и релеф) – земите по десния и по левия бряг на Долен Дунав, Трансилвания, областта източно от Тиса, територията на междуречието Дунав – Тиса, земите северно от Дунав и „дунавското коляно“, както и междуречието Драва – Дунав – Сава.

Некрополите, разположени по Долен Дунав, са представени с малко повече подробности от среднодунавските, изложението на които е малко по-обобщено, без, разбира се, да се пропуска съществена информация. Естествено, няма как изложението да не започне със „северозападнобългарските некрополи“, за да се очертаят техните основни характеристики и въпросите, които поставят и които следва да се решават тук.

Глава 1: Състояние на проучванията

Изследваният ареал заема изцяло или части от територията на шест съвременни държави, поради което археологическото наследство в него е предмет на интереса на шест различни национални школи. Това предопределя отликите по отношение на интерпретацията на получените резултати, на степента на проученост на паметниците и на интереса към тяхното обнародване.

Натрупано е значително количество емпиричен материал, който в немалка степен е станал и научно достояние под формата на първични публикации с различно качество. Налице са и редица обобщаващи работи, посветени най-вече на паметниците във всяка една отделно взета държава или (по-рядко) на всеки един от двата големи подрегиона на изследвания ареал (съответно Среден и Долен Дунав).

Вниманието на научната общност към ранносредновековните некрополи в България е заострено благодарение на важните обобщаващи изследвания на Живка Въжарова от 1976 г. и на Уве Фидлер от 1992 г., като той съпоставя данните по двата бряга на Долен Дунав. Принос към изучаването им имат и няколко обобщаващи труда върху ранносредновековната култура в България, с автори Ж. Въжарова, Д. Ил. Димитров и Р. Рашев, както и някои студии, посветени на погребалните обичаи у нас, дело на Ст. Ангелова и Л. Дончева-Петкова. Налице са и редица текстове, посветени на отделни аспекти от облика на материалната култура на ранносредновековна България, които използват данни от проучванията на некрополите, като по този начин обогатяват познанията за самите тях. Заслужава да се споменат работите на Д. Ил. Димитров (1973), Л. Дончева-Петкова (1977), Ст. Ангелова (1984), В. Григоров (2007) и др.

В България са положени значителни усилия най-вече за изясняване на хронологически и етнически въпроси. Езическите некрополи се датират между края на VII и средата на IX в., а Покръстването е обичайният *terminus post quem* за появата на християнските некрополи у нас. Тяхна евентуално по-ранна дата по правило не се обсъжда.

Некрополите традиционно са считани за незаменимо средство за изясняване на етнически проблеми, а погребалните практики се смятат за един от устойчивите белези именно на етнически общности. Българската книжнина познава две такива – славяни и прабългари, а други възможности не се обсъждат. Стига се до консенсус, че некрополите с трупоиъгаряне са славянски, от което следва, че „за прабългарите остават биритуалните“. „Особените некрополи“ (вкл. онези, които заемат централно място в

настоящото изследване) се считат за „смесени“ и за бележещи „преход от езически към християнски погребален обред“.

Нещата в Румъния изглеждат по сходен начин, но интерпретацията на добитите данни обикновено е коренно различна. Принос за това има комбинация от различни фактори. От една страна днешната румънска нация се определя за наследник на антично романизирано население на север от Дунав и залага на идеите за автохтонизма и континуитета, правейки опити да търси това население археологически и през средновековието. От друга страна е налице нуждата да се сведе до минимум или направо да се отрече българско етническо присъствие на територията на днешна Румъния, като противопоставящите се на тази тенденция изследователи са много малко. В десетилетията след Втората световна война пък се наблюдава и повишен интерес към славянската проблематика.

Симптоматична е лъкатушестата във времето интерпретация на т. нар. „култура Дриду“, която в румънската литература отначало се възприема като принадлежаща на (прото)румъни и славяни, макар някои автори да отчитат сходствата ѝ с културата на юг от Дунав. В крайна сметка от 70-те години на XX в. насетне тя е считана за изцяло „(прото)румънска“.

Въпреки големия брой проучени и поне отчасти обнародвани некрополи в Румъния, там така и не се появява голямо обобщаващо изследване на ранносредновековните погребални обичаи. Първият опит в тази насока е дело на У. Фидлер, който в изводите си заема повече или по-малко „пробългарска“ позиция. Той впрочем не отрича връзката на днешния румънски народ с късноантичното и средновековно романоговорещо население на Балканите, но е на мнение, че появата му там е резултат на миграция от земите най-вече южно от Дунав. По този начин той се присъединява към политически мотивирана и формулирана още през XIX в. в Австро-Унгария теза, имаща за цел да докаже хронологическото предимство на унгарците в Трансилвания, а оттам и правото им да я владеят. „Голямата картина“ на нейното ранносредновековното минало, намерила като цяло радушен прием извън Румъния, е нарисувана най-вече от К. Хоред. По ред причини той се оформя като един от представителите на „прославянската школа“ в Румъния и застъпва идеята за тоталния дисконтинуитет на романизирания елемент в Седмоградско и за цялостната му славянизация между VII и IX в. Според него тя намира археологически израз в некрополите с трупоиъгаряне в урни от т. нар. „група Медиаш“. През IX в. се датират гробните комплекси от т. нар. група „Блъндиана-А“, характеризиращи се с погребване

със западна ориентация и материална култура, демонстрираща сходства с долнодунавските земи. Тя се възприема като археологическо свидетелство на българската експанзия в тези земи след колапса на Аварския хаганат.

Той е политическото обединение, на което през огромната част от времето, с което се занимава настоящият текст, е подвластна голяма част от Карпатския басейн. То намира окончателния си край в първата четвърт на IX в., а аварите изчезват завинаги от историческата сцена. Нито една съвременна нация не се възприема за техен наследник, което е предпоставка за по-голямото спокойствие, с което се подхожда към археологическото наследство на хаганата.

От друга страна почти пълната липса на писмени сведения за аварите превръща „аварската археология“ в донякъде повече „чиста археология“, тъй като по Среден Дунав археологическите проучвания следват предначертания на историци в много по-малка степен, отколкото на Долен Дунав.

Любопитна грешка при първоначалната датировка и интерпретация на гробове и некрополи със „степни черти“ в Унгария, приемани било за хунски, било за маджарски, води до интензивното проучване на паметници, които – както става ясно по-късно – всъщност са от аварско време. Това довежда в крайна сметка до натрупването на внушителна научна инерция, но и до появата на значим обществен интерес към тях. Те са основният фактор за формирането на подобаващ интерес към аварската проблематика в днешна Унгария, а постепенно и в съседните държави от бившата Австро-Унгарска империя. В днешна Словакия този интерес е допълнително обусловен от това, че (както разказват писмените паметници) авари и славяни се движат „ръка за ръка“ през историята, а некрополите от VII – началото на IX в. там по традиция се разглеждат като „славяно-аварски“.

Основна тенденция при „аварската археология“ в последните десетилетия е постепенният отказ от етнически интерпретации. Една от последиците на този променен подход е например замяната на термина „аварски“ с „от времето на аварския хаганат“. Прилагането на този подход обаче е последователно само отчасти, тъй като продължават опитите за археологическа идентификация на различните известни от писмените извори групи население в него (например гепиди, славяни и др.), които до голяма степен продължават да се осмислят на плоскостта на етническото.

Друга тенденция напоследък е отказът от преекспониране на „степните“ елементи в културата на Аварския хаганат за сметка на отдаване на по-голямо внимание

на местните условия и елементи, оказали въздействие върху неговото формиране и развитие.

Макар общата констатация, че „археологията на аварския период“ по Среден Дунав се наслаждава на по-голямо спокойствие, отколкото проучванията по Долен Дунав, да е несъмнена, има и отделни нюанси. Такъв е случаят със Сърбия. До Първата световна война Войводина е част от Австро-Унгария, което довежда до първоначално интензивно натрупване на информация относно времето на Аварския хаганат и там. Следва близо половинвековна почти пълна липса на интерес към ранносредновековните паметници от района, което като че ли се дължи на това, че има притеснение от проучването (и) на „маджарски“ комплекси. Едва през 60-те години на ХХ век в Сърбия ще се заговори отново за „аварска археология“, като там дори ще се появи едно от първите в света обобщаващи изследвания върху Аварския хаганат, дело на Й. Ковачевич.

По една или друга причина в пределите на днешна Сърбия няма некрополи с кремация или биритуални комплекси, а тези с инхумация се датират (подобно на България) след официалното покръстване през IX в. Това до голяма степен поражда огромната празнина на картата на погребалните практики през VII-IX в., заемаща пространството между Морава и Тимок.

Не (само) това обаче ще да е причината да няма некрополи от това време и между реките Тимок и Огоста. Отсъствието им там се дължи и на липсата на проучвания. В последните 40 години в този район не е разкопан нито един ранносредновековен обект, ако се изключат спасителните разкопки по трасето на газопровода през 2019 г.

Сходна е ситуацията и на отсрещния дунавски бряг, в Олтения, откъдето е известен само един ранносредновековен некропол, този при Обършия-Ноуь. Не по-благоприятна е ситуацията и в Банат, където паметниците от VII-IX в. в огромната си част са известни само в резултат на теренни обходи.

Така се оформя огромна празнина от двете страни на Железни врата. Като към нея се прибави и зоната между Янтра/Ведя (на изток) и Искър/Олт (на запад), става ясно, че т. нар. „северозападнобългарски некрополи“ заемат своеобразна островна позиция, наред с огромно по размерите си слабо изучен ареал.

В останалите части на разглеждания ареал проучванията се характеризират с доста по-висока интензивност, която довежда до разкриването на значителен брой паметници. Проучването на първият ранносредновековен некропол у нас – този при Нови пазар – е последвано от дейността най-вече на Живка Въжарова и Д. Ил. Димитров,

които разкопават редица ранносредновековни некрополи най-вече през 60-те и 70-те години на XX в. Следва период на затишие от около десет години, след който се наблюдава известно повторно активизиране през 80-те и началото на 90-те години на XX в., когато се проучват некрополи като Балчик, Топола, Хитово 2 и 3, Ножарево, Върбяне и др. След средата на 90-те години проучванията рязко спират, като в последния четвърт век с едно изключение (Дивдядово) само се допроучват известни още от 80-те години паметници.

В Румъния активното проучване на ранносредновековни некрополи също може да се постави най-вече между 50-те и 70-те години на XX в. Натрупването на нови данни след това се дължи най-вече на разкопки в Трансилвания.

Сред изследователите в третата четвърт на отминалия век определено се открояват имената на Б. Митря, който разкопава некрополите при Сату Ноу, Султана и Извору, на Н. Харцуке, работил основно в Северна Добруджа, както и в района на Браила и Галац, на М. Комша, проучила някои некрополи в Западна Мунтения, както и на В. Зира, Р. Хархою, Г. Симион, оставили кратки, но все пак полезни публикации върху паметници като Истрия – Капул Виилор, Канлия и Налбант. Ранните проучвания в Трансилвания са дело най-вече на К. Хоред, но в следващите десетилетия броят на разкопаните паметници нараства, като резултатите от тези проучвания стават достояние на науката благодарение на публикациите на некрополите при Гирбом, Оръщие, Окна Сибиулуй, Алба Юлия – Стация де Салваре, Шпълнъка и др.

Ако отдаването на дължимото на всички, положили усилия върху изясняването на тази проблематика в България и Румъния е трудна задача, то е направо непосилно да се направи същото по отношение на изследователите, проучвали паметниците от аварско време по Среден Дунав. Част от тях са регистрирани, а и проучвани, още в австроунгарско време от пионери като М. Восински, К. Губица, Д. Цираки и др. В по-ново време в Унгария се открояват имената на И. Ковриг, Е. Гарам, Д. Тьорьок, А. Шаламон, А. Шош. А. Киш посвещава времето си основно на некрополите в комитат Барания, а Е. Бардош – на най-големия некропол от целия проучван ареал, този при Замарди.

В Словакия основополагаща е работата на З. Чилинска, която проучва некрополите при Житавска Тон, Нове Замки, Желовце и др. Изпод нейното перо излиза и обобщаващ труд за аварската епоха на територията на Словакия. Също в Житавска Тон, както и в Скалица, работи В. Будински-Кричка, докато Л. Красковска обнародва резултатите от проучванията на некрополите Бернолаково, Девин и Захорска Бистрица.

На юг некрополите при Холиаре и Щурово са проучвани от А. Точик. В следващите десетилетия основно място заема работата на Б. Хроповски, както и тази на Ю. Береш, А. Тругли, И. Кузма, М. Рейхолцова и др. В най-ново време основните проучвания в областта на аварската археология тук са дело на Й. Забойник, автор на ценния обобщаващ труд „Словакия и Аварският хаганат“.

В Хърватия аварската археология е все още в своя начален етап, но проучванията през новото хилядолетие свидетелстват за нараснал интерес към тази проблематика. Разкрити са няколко паметника в източната част на страната, или по-конкретно в Хърватски Срем, като най-голяма роля за включването на некрополите от региона в научно обръщение има археологът от музея в гр. Винковци, А. Р. Папеша.

Проучванията на „аварската проблематика“ в Сърбия логично са концентрирани основно във Войводина. Някои паметници от сръбската част на Банат вече са в научно обръщение благодарение на статии и монографии на изследователи като И. Ковриг и Й. Корек, Ш. Над, А. Ранисавлъев и др. В Бачка област значителен брой паметници стават достояние на науката благодарение най-вече на теренната работа на Л. Секереш и П. Риц, С. Кармански, Й. Ковачевич, П. Веленрайтер, О. Брукнер, Д. Чалан и др. Отделни публикации, било то под формата на статии или на монографии, са посветени на некрополите Врбас, Оджаци, Челарево, Надрлян, Хоргош, Чик, Бечей. Паметниците в сръбската част на Сремска област не са толкова многобройни, но за сметка на това в по-голямата си част са публикувани. Това се отнася до некрополите при Войка–Брдашица, Манджелос и Нови Сланкамен.

Заслужава си да се отличи стореното в последните години от Иван Бугарски – най-вече публикацията на некропола в м. Чик, както и непубликуваната му, но за щастие достъпна дисертация, която наред с другото е и най-подробният каталог на паметниците от аварския период в тази част на Среден Дунав.

Високата като цяло степен на изученост на паметниците не означава непременно, че не са налице и редица проблеми. Освен липсата на проучвания на значителна територия, за която вече стана дума, проблем е и липсата на публикации за немалка част от некрополите. В интерес на истината в това отношение оценката следва да е по-скоро положителна. Навсякъде в рамките на изследвания ареал са положени значителни усилия за включване на проучените паметници в обръщение, като най-видими са резултатите от тях в Унгария и Словакия. Навсякъде обаче има и внушителни некрополи със стотици гробове, които така и не са обнародвани.

Третият проблем произтича от качеството на публикациите в случаите, когато има такива. Независимо, че не един и два некропола се радват на публикации с много високо или най-малкото задоволително качество, за много други се знае само от кратки и твърде неинформативни съобщения. Има и паметници, които никога не са вкарвани в научно обращение и за чиито специфики днес не може да се каже практически нищо.

Не на последно място проблем представлява интерпретацията на паметниците – най-вече в случаите, в които тя се превръща в догма и започва да въздейства на археологическото проучване, както и да предполага резултатите от собствено археологическия анализ. Подобно нещо трябва да се избягва, тъй като е важно науката във всеки един момент да е в състояние да погледне на даден проблем от различен ъгъл. Именно това е и една от основните задачи на настоящата работа.

Глава 2: Проблемът: групата некрополи „Долни Луковит – Галиче“

Живка Въжарова смята, че погребаните във вече споменатата група ранносредновековни некрополи принадлежат на несъмнено славянска общност, която се погребва чрез биритуализъм. Тя полага усилия да установи датата им (и) по археологически път, но допуска сериозната методологическа грешка да прехвърли евентуално сигурните дати на едва няколко гроба (все късни, най-вече от X в.) от некропола Варна 2 върху цялата група. Така Въжарова всъщност игнорира собствените си изводи относно датата на редица предмети (най-вече накити и керамика) в други гробове от тези некрополи, които самата тя датира поне няколко десетилетия преди Покръстването. Оказва се важно не как точно се датират те, а къде се откриват – в биритуалните некрополи и в комплексите само с кремация гробове с такива предмети се датират безпроблемно преди 864 г.

У. Фидлер вижда противоречията в тезите на Ж. Въжарова, но и самият той не е особено наясно как трябва да бъдат осмислени, датирани и интерпретирани тези некрополи. Донякъде е съгласен с нея, че става дума за „късни“ паметници, но от друга страна допуска появата им още преди средата на IX в., а евентуално дори още преди 800 г. Подобна ранна дата той обаче приема за възможна единствено по отношение на кремациите в тях. От това следва, че постулираната от Въжарова синхронност на двата обряда, т. е. биритуалността на некрополите, бива поставена под съмнение. Така или иначе, независимо от различията си с Въжарова, той потвърждава онова, което тя вече е доловила – тези некрополи са „особени“.

Оттогава насетне търсенето на по-удовлетворителни решения на тези проблеми като че ли не е в дневния ред на средновековната ни археология. Въпросите са много, а дадените досега отговори не могат да бъдат окачествени като удовлетворителни. Това е достатъчна причина на тези безспорно интересни паметници да бъде обърнато по-задълбочено внимание.

„Биритуалният“ некропол №1 при Долни Луковит всъщност е съставен от две много ясно различими в пространствено отношение групи гробове, разположени на два отделни хълма. На южния са открити само инхумации, а на северния – почти само кремации. Изглежда много по-вероятно това да са два отделни некропола. Те могат да получат обозначенията Долни Луковит 1а и 1б. И двата са само частично проучени.

Долни Луковит 1а е група от около 50 най-вече урнови кремации в обикновени гробни ями с оскъден инвентар (ножчета и стрели). Накитите са представени от пет обеци, два пръстена и една диадема. В четири от петте безурнови кремации е намерена по една амфоровидна стомна.

Една от обеците в кремациите трудно може да бъде поставена във времето след средата на IX в., а вероятно е и по-ранна. Едва две находки сред онагледените в публикацията на некропола подлежат на що-годе прецизно времево определение. Като цяло те не противоречат на общата дата, която може да бъде поставена въз основа на обичайната датировка (VIII-IX в.) на гърнетата, използвани като урни. Нищо не подсказва със сигурност, че кремациите от Долни Луковит 1а могат и трябва да бъдат отнесени към времето след Покръстването.

Некрополът *Долни Луковит 1б* е съставен от 47 инхумации със западна ориентация и различно положение на горните крайници. В 15 гроба са открити керамични съдове, като сред тях категорично преобладават амфоровидните стомни. Накитите са най-вече обеци и мъниста, има и пръстени и диадеми, както и различни други предмети –ножове, върхове на стрели и др. Преобладават обикновените гробни ями, редки са случаите на ковчези или дървени покрития. Несигурни и съмнителни са данните за двата гроба с насипани върху тях „могилки“.

Най-ранните типове обеци в Долни Луковит 1б са със сравнително широка дата (VII-IX в.). Горната им граница обаче, съгласно характеристиките на обектите, в които се откриват (биритуални некрополи на Долен Дунав и комплекси от аварско време по Среден Дунав) едва ли прехвърля средата на IX в. Най-късните накити от некропола – някои обеци и пръстени, би следвало да се датират след края на IX в. Макар и да

продължава да се използва и след Покръстването, некрополът със сигурност започва съществуването си преди него.

Некрополът *Долни Луковит 3* в южната част на съвременното село се състои от 13 гроба – десет урнови и три безурнови кремации. Сред предметите в тях има бронзова обеца и два пръстена, ножче и връх на стрела. Подобно на безурновите кремации от Долни Луковит 1а, и тук единствената амфоровидна стомна е поставена като гробен дар тъкмо в един от общо трите такива гроба. Относно датата на некропола не може да се каже нищо определено въз основа на намерените в него предмети.

Сравнително по-подробно и по-цялостно проучени са осемдесет и двата гроба в с. Галиче. По-голямата част от тях – 71, са с трупополагане, а останалите са кремации. Макар Въжарова да ги разглежда като единен комплекс, те са ясно пространствено разграничени и следва да се приемат за два отделни некропола: Галиче 1 (биритуален) и Галиче 2 (с инхумации).

Откритите 11 гроба с кремация в *Галиче 1* са урнови. Във всички случаи урните са гърнета, като други предмети почти липсват. Единствените датиращи предмети са две обеци (изглежда чифт), намерени в един и същ гроб. С голяма доза сигурност те могат да бъдат отнесени към „салтовските“ обеци от VIII и първата половина на IX в.

Картината в некропола допълват седем безинвентарни инхумации, ориентирани най-общо запад-изток. Наблюдават се различни варианти на положението на горните крайници, без да е възможно да се установи предпочитание към някой от тях. Макар и оскъдна, информацията, която може да бъде почерпена от поддаващите се на хронологическо определение находки, не дава никакви основания датата на некропола да бъде изтегляна след средата на IX в.

Ориентацията на гробовете в *Галиче 2* е като цяло западна, но при голяма част от погребаните се наблюдава устойчиво отклонение на северозапад. Трудно е да се открие обща закономерност при положението на горните крайници. Керамични съдове – гърнета и амфоровидни стомни – са засвидетелствани в десет случая. Сред накитите преобладават обеците – такива се откриват в 28 от гробовете с инхумация. Наличие на мъниста е установено в 17 случая, а на пръстени – в десет. В няколко случая са открити и бронзови и стъклени копчета, или отделни мъниста.

Датировката на некропола се опира отново на съдовете и накитите. Керамиката е с широка дата – VIII-IX/X в. Налице са няколко типа накити, чието разпространение със сигурност започва в VIII в., както и такива, които се появяват сравнително късно, след средата на IX в. Наглед най-късно датируемата находка (пръстен с кръгла плочка,

украшен с орнамент „птиче око“, който ще да се появява най-рано в средата на X в.) има твърде малко отношение към датирането на некропола, тъй като е случайна находка, открита преди началото на разкопките. Изглежда, че началото на некропол 2 при Галиче следва да се постави в VIII в., а краят му се отнася най-общо към X в.

Некрополът при *Мизия* е проучен отново от Ж. Въжарова в периода 1958-1961 г., като са открити 16 инхумации и пет кремации. Гробовете са открити на хълм, като кремациите са на върха на хълма, а инхумациите – в подножието му. Изглежда и тук става дума за два отделни некропола. При кремациите за урни са използвани „славянски“ гърнета, а в тях освен това са открити няколко обеци.

Гробовете с инхумация са с ориентация запад-изток, ръцете в повечето случаи са изпънати и рядко са скръстени на гърдите. Открити са общо три бронзови обеци и неуточнен брой мъниста. В един от гробовете е намерено гърне.

Находките са малко и слабо информативни, така че е почти невъзможно да се определи сигурна дата на некропола. На база малкото известни данни може да се предположи, че некрополът при Мизия спира да функционира преди 864 г. Няма материали, които със сигурност да могат да се датират по-късно.

Последният некропол от Северозападна България, включен от Живка Въжарова в групата, е този при село *Михайлово*, Врачанско. Двубредността му е силно съмнителна. Данните за (урнови) кремации са почерпени от разкази на местни жители, а разкопките довеждат единствено до откриването на седем гроба с трупополагане. Съобщава се и това, че „още преди редовните разкопки са намерени амфоровидни стомни от група четвърта“. Откритите при археологическото проучване обеци подсказват сравнително късна дата за некропола. От тази гледна точка съществуването и дори появата му едва след Покръстването не е изключена.

За други два вероятно ранносредновековни некропола от Северозападна България се знае само това, че съществуват и почти нищо друго. Става дума за комплексите при Софрониево и Девене. За тях е известно само това, че индивидите са положени „по християнски“, с глава на запад, а в гробовете освен накити често присъстват и керамични съдове. Б. Николов съобщава, че в почти всеки гроб в некропола при Софрониево се открива амфоровидна стомна, а такива са познати и от некропола при Девене.

На повече от 200 км източно, в *Преслав*, се разполагат два комплекса с малко на брой гробове, които според Живка Въжарова притежават характер, идентичен със северозападнобългарските паметници, поради което тя причислява и тях към групата

„некрополи с трупоизгаряне и трупополагане по християнски обред“. Още Уве Фидлер постави принадлежността на Преслав 1 и 2 към нея под съмнение, което по никакъв начин не отпадна и при направения в тази работа анализ.

За сметка на това някои близки характеристики с групата демонстрира разположеният на отсрещния дунавски бряг некропол при *Обършия Ноуъ*. Разкрити са 105 гроба, 95 от които са инхумации, а останалите десет – кремации. Последните са както урнови, така и безурнови. Ориентацията на инхумациите е почти без изключение западна, като само отделни гробове имат малко отклонение на север или юг. Гробните съоръжения са най-вече обикновени гробни ями, някои от тях с отстъпи за поставяне на дървени греди. В повече от половината случаи ръцете са изпънати покрай тялото. Наборът от предмети в гробовете е сравнително разнообразен и включва както елементи на костюма, така и дарове. Открити са доста обеци от типове, твърде близки с онези, които се срещат в некрополите от групата „Долни Луковит – Галиче“. В редица гробове е положен и керамичен съд – обичайно гърне, но се срещат и амфоровидни стомни.

Като цяло проучвателите коректно поставят некропола във времето VIII-IX в. Нищо в открития материал не принуждава изследователя непременно да допусне, че сред находките има такива, които са използвани и след средата на IX в.

Направеният преглед показва, че с изключение на един-единствен некропол (при Михайлово) всички останали започват съществуването си още преди Покръстването, а някои дори го прекратяват преди него. По-цялостно проучените комплекси при Долни Луковит и Галиче позволяват да се направи по-фино хронологическо разграничение. При инхумациите в тях ясно се долавят две фази, представени от различно съчетание на признаци – а) ранна, с „ранни“ накити, изпънати горни крайници и керамичен съд и б) късна, с „късни“ накити, свити върху тялото крайници и безинвентарност. Ако се приеме за достоверна датировката на накитите – колкото и проблематична да е тя в много отношения – може да се предположи, че замяната на (поне частично) инвентарните гробове с изпънати ръце от изцяло безинвентарни гробове със свити ръце се е осъществила някъде в рамките на IX в.

Както често се получава, даването на отговор на някои въпроси поставя нови. Отнемането на установената идентичност на дадени общности изисква намирането на нова такава. Ако са се погребвали още в езическия период, в който според общоприетите представи няма християни, следва ли тези хора да се приемат по подразбиране за езичници? Ако са такива, защо са различни от онези в днешна Североизточна България? Необходимо е да бъдат преброядени всички пътища в търсене на отговори на въпросите

„какви са те?“ и „какво е тяхното (евентуално) езичество?“, независимо дали тези пътища водят към България, към „Авария“ или някъде другаде. Казано другояче, за да се изясни точния облик и характер на некрополите от групата „Долни Луковит – Галиче“, е необходимо те да бъдат осмислени на фона на общата картина на погребалните обичаи през първите столетия на ранното средновековие както на Долен, така и на Среден Дунав.

Глава 3: Некрополи с кремация по Долен и Среден Дунав

При част от ранносредновековните некрополи в изследвания ареал е засвидетелствана единствено практиката на изгаряне на мъртвите. Това е и онази група паметници, която като че ли предизвиква най-малко дискусии сред изследователите и донякъде консенсусно се интерпретира като част от археологическото наследство на славяните.

В целия разглеждан ареал паметниците с единствен документиран обред кремация са общо 21 (10% от всички разгледани некрополи). Четиринадесет от тях – или точно две трети – са разположени в долнодунавското пространство; над 90% (13 от 14) от долнодунавските паметници се намират в зоната източно от реките Янтра и Ведя, а над три четвърти от последните (10 от 13) са в непосредствена близост до Дунав, разполагайки се по двата бряга на реката. Четири от некрополите заемат междинно географско положение, наред Трансилванското плато, а останалите три са от равнинните части на Карпатския басейн по Среден Дунав.

В земите на юг от Долен Дунав към днешна дата са известни (и то с някои условности) не повече от десетина паметника, които са проучвани по-обстойно и достатъчно цялостно, така че събраната информация да може да бъде подложена на анализ, който да доведе до достатъчно представителни резултати. Те се разпределят – с оглед на географското си разположение – в две сравнително компактни пространствени групи, които могат да бъдат условно наречени Дунавска и Източно-предбалканска. На първо място изглежда, че единственото ясно разделение между тях, което може да се направи, е пространственото. Белезите на погребалния обред показват както общи черти между паметници, попадащи и в двете области, така и разлики между такива, които са обединени на териториален принцип.

Общ признак, характерен за всички некрополи без оглед на местоположението им, е пълната доминация на урновите кремации, при все че почти никъде те не са единственият тип гробно съоръжение. Като урни най-често са използвани гърнета, които като цяло не се различават от познатите от останалите гробни и селищни комплекси в региона такива съдове. Наличието в урната, наред с костите, и на обгорели накити и метални елементи от облеклото свидетелстват, че починалият бива положен на кладата изцяло облечен, понякога с дребен предмет от бита: желязно ножче, огниво, земеделски инструмент и прочее. Рядко срещана е практиката в гроба да се поставят съдове в качеството им на допълнителен гробен инвентар. Остатъци от храна с животински произход, макар и в единични случаи, са документирани в некрополи от Източно-предбалканската група (Блъсково и Разделна).

Известни разлики при двете групи некрополи (но и между некрополите в рамките на една и съща група) се наблюдават и при гробните съоръжения. Макар и във всички проучени паметници да преобладават обикновените гробни ями с кръгла или елипсовидна форма и малки размери, трябва да се отбележи, че в Разделна има цели 92 гроба (40% от всички разкрити), при които са оформени камери от преизползвани антични тухли или големи плочести камъни. Освен тук, тази практика е документирана два пъти при Гарван 1 и веднъж в Бабово. Цели каменни или тухлени камери, или просто натрупване на необработени камъни са документирани и в други некрополи в близост до южния дунавски бряг (Кастелу и двата некропола при Сату Ноу). На левия бряг на Дунав тази практика изглежда е изцяло непозната.

Процентът на безурновите кремации изглежда като цяло е по-висок в разположените по на север паметници. Разбира се, теоретично не е невъзможно при наглед безурновите кремации костите да са полагани в урна от нетраен материал (дърво), но подобна хипотеза е слабо вероятна, защото никъде не са установени категорични останки от подобни дървени съдове или пък техни евентуално метални части.

Датирането на некрополите по Долен Дунав е силно затруднено от оскъдния и практически почти недатируем съпътстващ материал в тях. Горната им граница (средата на IX в.) е в пряка зависимост от консенсусната им интерпретация като езически, докато долната в огромна степен зависи от това дали в тях има или няма открита керамика, изработвана на ръка. В малкото случаи на откриване на такава (все на южния бряг на Дунав и все на запад от Дуросторум) началната дата на некрополите се поставя преди края на VII в., докато във всички останали случаи използването им се датира не по-рано от началото на VIII в.

Датите на некрополите на левия дунавски бряг на свой ред са в пряка зависимост от традиционната датировка и интерпретация на „култура Дриду“ в Румъния, в резултат на което се отнасят най-рано към последните десетилетия на IX в.

По-различна е ситуацията в Трансилвания, където предлаганите дати на некрополите с кремация до голяма степен се схождат с „българските“. Това обаче далеч не означава, че те са добре обосновани, и причина за това е отново оскъдицата на ясно датиращ материал. Четирите трансилвански паметника като цяло се поддават трудно на какввто и да било анализ, най-вече заради недобрата им степен на публикуваност. Те съдържат общо 108 гроба, като е налична, макар и оскъдна, информация за по-малко от половината от тях. Изглежда и тук преобладават урновите кремации, като изключенията и в двата некропола са изключително малобройни. Урните са и почти единственият археологически материал, откриван в гробовете.

При трите некропола с такива характеристики по Среден Дунав урновата кремация отново доминира, като от Винковци и от Байч-Влканово е известна само по една безурнова кремация. Интересени са примерите от Покасепетк 2, където са документирани двойни и тройни „биритуални“ гробове с кремация, които са ясно свидетелство, че двата начина на полагане на изгореното тяло в земята са практикувани едновременно от представителите на една и съща общност. За урни са използвани най-вече съдове, изработени на колело и по-рядко на ръка. Инвентарът в гробовете като цяло също е оскъден и не се отличава съществено от долнодунавските примери: най-вече ножчета и други дребни, обезличени железни предмети, огнива и др.

Каменните или тухлени гробни съоръжения, познати от долнодунавските комплекси, са съвършено непознати в еднообредните некрополи с кремация от Карпатския басейн. Единствените кремации, при които въобще е засвидетелствано преизползване на строителна керамика, са урновите гробове от Винковци, при които обаче фрагментите от керемиди са употребени като капак за самите урни.

Глава 4: Биритуални некрополи по Долен и Среден Дунав

Двубредните некрополи са далеч по-многобройни от тези само с кремация и са обект на доста по-оживена дискусия. Такива комплекси са проучени по цялата територия на изследвания ареал, но се наблюдават както зони със значителна тяхна концентрация, така и внушителни пространства, в които биритуализмът очевидно е непознато явление.

Най-голям брой и значителна гъстота са налице при паметниците от източните части на долнодунавския басейн (източно от реките Янтра и Веда). Западно от тази линия се очертава обширен празен участък с ширина от изток на запад малко над 100 км, след който идват вече представените некрополи от т. нар. група „Долни Луковит – Галиче“. Сравнително висока е концентрацията на такива некрополи в Трансилвания, южно от р. Муреш. Що се отнася до Среден Дунав, комплекси с подобни характеристики са известни на практика само от западната и северната периферия на Карпатския басейн. Изключение прави некрополът при тухларната на Челарево, който е самотен пример за практикуване на биритуализъм в пространство с радиус от поне 250 км. В огромната низина в сърцето на Карпатския басейн биритуални некрополи липсват.

От земите по десния бряг на Долен Дунав и източно от Янтра към момента са известни 30 по-обстойно проучени и обнародвани паметника, съдържащи десет или повече гроба. Общият брой на разкритите гробове е около 3700, като инхумациите (около 2300) са значително повече от кремациите, чийто приблизителен брой е около 1400.

Броят на двубредните некрополи, проучени на левия долнодунавски бряг, е значително по-малък. Известни са седем паметника с близо 1500 гроба в тях. Прави впечатление, че всички те са разположени в непосредствена близост до самата река. Изключение прави само Силян, който е на около 25 км от нея. При три от некрополите (Извору, Султана и Кирноджи) преобладава инхумацията, а при други три (Тикилец, Силян и Фрътещ) – кремацията.

Известните в Трансилвания биритуални некрополи са десет. Те традиционно са отнасяни към обособената първоначално от К. Хоред група "Медиаш", получила името си от първия проучен паметник от този тип.

В някогашните римски земи по десния среднодунавски бряг са известни само два двубредни некропола. Става дума за Покасепетк 1 и Залакомар. Всички останали биритуални некрополи в Карпатския басейн са на левия бряг на Дунав, като значителна концентрация се наблюдава северно и северозападно от големия завой на реката. Тук са разкрити девет паметника с общо 3499 гроба в тях. Доминацията на гробовете с инхумации е впечатляваща. Те са 3340, докато кремациите са само 159, или по-малко от пет процента от всички разкрити гробове.

Анализът на биритуалните некрополи по Долен и по Среден Дунав повдига редица въпроси както от общ, така и от по-„частен“ характер. Челно място сред тях заема въпросът доколко всички биритуални некрополи са действително такива.

Някои от долнодунавските некрополи (Черна, Канлия, Налбант, Силяну, Тикилещ) са, строго погледнато, двуобредни, тъй като при тях на едно и също място са засвидетелствани както трупоиъгаряне, така и трупополагане, а наред с това няма никаква възможност за времево разграничаване на двата обряда. От друга страна обаче единият ритуал – в случая инхумацията – не просто е изключително слабо и инцидентно представен, но и чрез него са погребвани без изключение само определени членове на общността, при това все деца. От тази гледна точка няма никакви основания погребвалите се на тези места общности да бъдат приемани за „двуобредни“ в погребалната си практика. Те несъмнено са „моноритуални“ и само в определени случаи прибъгват до друг начин на изпращане на покойниците към отвъдния свят.

Друга тяхна характеристика също демонстрира разлика спрямо „класическите“ биритуални некрополи. При последните като цяло преобладаваща е безурновата кремация. При въпросните пет некропола по-значително присъствие на безурнови кремации се наблюдава в Черна, но и тук те са около 40% от всички гробове с трупоиъгаряне. За сметка на това в Налбант и Силяну безурновите гробове съставляват под 10% от всички кремации, а в Канлия и Тикилещ безурнови кремации няма. От тази гледна точка може да се твърди, че въпросните пет некропола стоят много по-близо до онези, при които е засвидетелствана само кремация, отколкото до двуобредните комплекси.

Ще си позволя да означа тези паметници с общото название „Черна-Силяну“ с пълното съзнание, че това не е нищо друго, освен служебен термин, който има за цел да покаже, че при тях е налице особеност, която не е характерна за „чистите“ некрополи с кремация. Не може да става дума за териториално (или по друг признак) обособена общност, тъй като върху пространството, заемано от „групата“, са засвидетелствани и други погребални практики, упражнявани по същото време, а останалите елементи на обряда, както и установената в тези некрополи материална култура не доказват по никакъв начин някаква тяхна хипотетична „другост“. Впрочем ориентацията на малобройните инхумации в тях е твърде разнообразна и не се наблюдава никакъв определен модел, типичен за цялата група. Това подсказва по-скоро личен избор в момента на погребването, отколкото съблюдаване на общи за дадена група „правила“. Само за отделни случаи може евентуално да се допусне, че за определена „микрообщност“ е характерна своеобразна „локална стандартизация“; например източната ориентация в Силяну.

Този въпрос се отнася и до трансилванските двуобредни некрополи. Биритуализмът е привидно популярен в този район, бидейки наглед засвидетелстван при цели десет некропола на сравнително малко пространство. При по-задълбочено вглеждане в наличния материал обаче се установява, че „биритуалността“ на някои некрополи се изразява в наличието на по един-два гроба с инхумация във всеки от тях. Далеч не е сигурно дали в Бергин (най-големият некропол тук) въобще има инхумации. 75% от погребаните с инхумация в Окна Сибиулуй са деца, а останалите 25% са жени, което също подсказва по-скоро различно отношение към определени членове на общността в иначе „моноритуално“ общество. Статистически погледнато всеки пети гроб в Медиаш е инхумация, но там целият некропол е съставен от общо 17 гроба.

На обратния полюс е Алба Юлия – Стация де Салваре, който технически действително е двуобреден некропол, но на четирите кремации там се противопоставят не по-малко от 1156 (!) гроба с инхумация.

Всъщност като наистина биритуални изглежда могат да се разглеждат некрополите Братей 2, при който инхумациите все пак надхвърлят 10% от общия брой гробове, и Гирбом, където двата обряда са разпределени почти поравно.

С оглед на всичко това широкото разпространение на биритуализма в Трансилвания действително изглежда само привидно. Впрочем и тук, както и при некрополите от групата „Черна – Силянун“ на Долен Дунав кремациите са било предимно, било изцяло урнови.

Биритуалните некрополи в Карпатския басейн са бездруго малко на фона на всички проучени, но е налице възможността да бъдат редуцирани още. Крайно съмнителна е двуобредността на Покасепетк 1, а налице е и възможността кремациите и инхумациите в поне някои от „словашките“ некрополи да бъдат въобще разновременни. При тях Впрочем има и други обстоятелства, които заострят вниманието. Става дума най-вече за процентното разпределение на кремации и инхумации в част от тях. При повечето паметници кремациите съставляват не повече от пет процента от общия брой гробове. Най-драстичният случай е Желовце, където трите кремации са съпътствани от 867 инхумации. Най-висок е процентът инхумации при Братислава – Вайнори (60%), но тук е нужна предпазливост, защото е проучена много малка част от некропола и са известни общо 16 гроба. Като „истински биритуален некропол“ може да бъде разглеждан Чакайовце с 89 кремации, както и евентуално могилният некропол Скалица в самия северозападен край на проучвания ареал, където има 9 инхумации.

И „словашките“ биритуални некрополи в повечето случаи подсказват инцидентно прилагане на друг обред (в случая кремация) в моноритуална среда. Няма никакви категорични данни относно погребаните в тези кремации, така че е невъзможно да се установят причините, поради които тези членове на общността са третираны по различен начин от останалите.

С оглед на всичко това се оказва, че биритуализмът всъщност е характерен основно за земите по Долен Дунав. Дори когато от сметката се извадят некрополите от групата „Черна – Силян“, остават десетки паметници, в които двата ритуала са представени едновременно от достатъчно много гробове, така че да е възможно да се приеме, че и двата са практикувани „масово“, а не само в инцидентни случаи.

Биритуализмът обаче е и единствената несъмнено обща черта на биритуалните некрополи по Долен Дунав. При останалите компоненти на погребалния обред се наблюдава огромно разнообразие, което не позволява обособяването на определени групи нито по териториален, нито по хронологически признак (още повече, че е изключително трудно да се направи ясна вътрешна периодизация и хронология на тези некрополи). Ако има още нещо, което „сродява“ двубредните некрополи, особено при съпоставянето им с комплексите само с кремация, то е предпочитанието изгорените човешки тела да бъдат полагани най-вече в ями, а не в урни. Урната сама по себе си обаче не е напълно чужда на биритуалните некрополи, така че и това наблюдение се отнася по-скоро до тенденция, отколкото до строго спазвано правило.

При друг наглед „общ“ признак на биритуалните некрополи, а именно само човешкото тяло (но не и положените заедно с него в гроба предмети) да бъде изгаряно на кладата, който ги отличава от некрополите с кремация, са налице и достатъчно представителни изключения (Бдинци, Девня 1). Това се отнася и до по-честото полагане на съпътстващи гробни дарове в кремациите в двубредните комплекси в сравнение с некрополите само с трупоизгаряне. От една страна далеч не при всяка кремация в първите е установен гробен инвентар, а от друга са налице паметници като например Извору, където нито един от гробовете с трупоизгаряне няма съпътстващи предмети.

Казано другояче, дори по отношение на онези признаци, които като цяло ясно разграничават биритуалните некрополи спрямо останалите групи (само с кремация и само с инхумация) не е налице „строг абсолютизъм“. Нещата стават още по-сложни, когато се правят опити да се установят някакви закономерности в рамките на самата група на двубредните паметници. Дори тогава, когато изследователят предполага, че при даден белег е налице възможност за териториално обособяване, изникват

достатъчно на брой примери, които показват, че изключенията са твърде много, че да позволят извеждането на строго установени правила.

Сред биритуалните некрополи има както такива, при които преобладава инхумацията, така и достатъчен брой комплекси, при които се наблюдава обратната ситуация. Не е възможно да се направи ясно териториално обособяване въз основа на този признак. Некрополи с преобладаваща кремация има по черноморския бряг от Истрия до Одесос. Такива се срещат обаче и във вътрешността, най-вече западно и северозападно от днешния Добрич. Плахият опит разпространението им да се потърси (от гледна точка на късноантичната география) най-вече в периферните зони на Малка Скития бива прекъснен от наличието им и в Долна Мизия, най-вече в района на Одесос. И в основния си район на разпространение обаче те не могат да претендират за изключителност. Така например непосредствено до некропола при Бдинци, който принадлежи на тази група, е този при Караманите, при който е налице внушително преобладаване на инхумациите над кремациите. Некропол Хитово 2 е буквално съседен на Хитово 3, в който също има доминираща инхумация. Друга такава двойка оформят некрополите при Балчик и Топола; докато в първия кремацията преобладава, във втория инхумациите имат – макар и много малка – преднина. Далеч извън наглед „основния ареал на разпространение“ на комплексите с преобладаваща кремация е некрополът при Фрътеш (на левия дунавски бряг), характеризиращ се именно с такава.

Двете най-често засвидетелствани посоки на ориентация при инхумациите в двубредните некрополи са северната и западната. Некрополите с преобладаващо северна ориентация се срещат най-вече по протежение на линията Плиска – Марцианопол – Одесос – Дионисополис, но има и изключения, представени от примери като Ножарево (далеч на север) и Бдинци. От друга страна току до Бдинци е некрополът при Караманите, в който доминира западната ориентация.

Липсата на ясни „правила“ се вижда с просто око не само в рамките на целия ареал на разпространение на двубредните некрополи, но и при всеки отделно взет некропол. Няма паметник, при който да е налице целият хипотетичен набор от белези, привидно характерен за групата на двубредните некрополи, както и няма такъв, при който всички гробове да се подчиняват на определено правило, па макар и чрез съчетанието на само част от характерните признаци. Казано накратко, не се наблюдава никаква съществена унификация на погребалния обред дори в рамките на отделно взет некропол. Няма никаква „каноничност“ по отношение на третирането на човека след смъртта от страна както на цялото общество, завещало ни некрополите с биритуализъм

в тях, така и от която и да е отделно взета негова микрообщност. Наличните данни са крайно недостатъчни, за да е възможно на този етап да се направят дори плахи предположения какви са били точните причини за спецификите при погребването на отделен покойник (или евентуално определени групи покойници) в рамките на даден некропол.

Вече е правен опит да се потърси разлика между паметниците на съответно левия и десния бряг на Дунав именно въз основа на доминиращата ориентация. Извеждането на ясни закономерности в това отношение е силно проблематично, тъй като нито на десния дунавски бряг западната ориентация е непознато явление (а в определени случаи е дори преобладаваща), нито пък на левия няма друга, освен западна ориентация.

Опитът на Д. Ил. Димитров да обясни наблюдаваните разлики с различни племенни общности в състава на прабългарския масив, обитаващи земите съответно на десния и на левия бряг на реката вече е достатъчно аргументирано оспорен, че да има нужда и тук да се прави подобно нещо. Съществува и идеята, че западната ориентация при някои биритуални некрополи по левия дунавски бряг е плод на аварско влияние или дори резултат от „аварско обитание“. Подобно предположение изглежда крайно проблематично. На първо място западната ориентация далеч не е само „среднодунавски феномен“, а е достатъчно добре представена и по деснобрежните долнодунавски комплекси. Освен това, биритуализмът – както вече стана ясно – е твърде спорно явление в „аварска среда“, и не става ясно как и защо определени общности по Долен Дунав ще да са се повлияли от „аварите“ само по отношение на ориентацията на инхумациите, но не и при останалите компоненти от „аварския“ погребален обред. Метални находки с „аварски“ произход действително се откриват на левия долнодунавски бряг, но броят им е меко казано незначителен; „аварски метал“ всъщност се открива много по-често при комплексите на юг от Долен Дунав, отколкото в некрополите на отсрещния бряг. Малобройните керамични съдчета там, които имат аналогии в Карпатския басейн, са крайно недостатъчен аргумент в полза на коментираната хипотеза. Характерът на евентуалното присъствие на „авари“ на Долен Дунав, за каквото намекват някои писмени извори, тепърва трябва да се изяснява; на този етап обаче е трудно да се приеме, че биритуалните некрополи по северния бряг на реката са ключът за решаването на този проблем.

Както вече стана ясно, северната ориентация не е непозната на север от Долен Дунав, а почти няма паметник на десния бряг на реката, при който тя да не е засвидетелствана. Ако въобще е възможно да се трасира някаква ясна граница, тя не се

маркира от течението на реката. Няма как да не направи впечатление обаче, че западно от условната меридионална линия „Султана – Ножарево – Дибич“ северна ориентация е засвидетелствана единствено от изключително проблематичните и твърде слабо познати некрополи при Николово и Батин. Тези комплекси маркират западните (известни към момента) предели на „класическите двуобредни некрополи“ по Долен Дунав (ако въобще принадлежат към тях) и свидетелстват в полза на това, че разликите трябва да бъдат търсени не толкова по оста „север – юг“, колкото по тази „изток – запад“. Биритуализмът западно от Янтра има твърде малко общо със земите източно от течението на реката, ако изобщо е налице основание районът на „класическия долнодунавски биритуализъм“ да бъде изтеглян на запад чак до нея.

Глава 5: Некрополи с инхумация по Долен и Среден Дунав

При всички познати некрополи само с инхумация по Долен Дунав е засвидетелствана само западна ориентация на погребаните. В значителна част от случаите тя е съчетана с безинвентарност на гробовете, поради което тези некрополи се приемат за християнски. Това е причина те да бъдат датирани било в късната античност, било след времето на покръстването на „новите“ общества в региона. Именно по тази причина почти няма паметници с подобни характеристики в зоната източно от Железни врата, които да бъдат предмет на интереса на настоящото изследване.

Изключение представляват два некропола в най-западните части на долнодунавския регион, и двата разположени в долината на р. Тимок. Първият се намира при село **Равна**, близо до Княжевац, и е датиран най-общо в периода VIII-X в., а вторият – при **Позаймище**, и е отнесен към IX и първата половина на X в.

С това примерите от долнодунавския ареал на практика се изчерпват. Трансилванските ранносредновековни некрополи с инхумация обикновено биват обособявани в т. нар. група „Гъмбаш“, която най-често се интерпретира като свързана с население, носител на културата на Аварския хаганат, макар и да има и по-различни идеи – например (К. Хоред) погребван сред местно население аварски елит („конници“) или (К. Косма) местно население, контролирано изцяло от местни (гепидски?) елит(и) под номинална аварска власт.

От другата страна на Апусените, в зоната източно от Тиса, е известен сравнително малък брой некрополи с инхумация – само 16. Разкритите в тях гробове обаче надхвърлят числото 3400. Некрополите в този ареал показват най-голямо

разнообразие по отношение на ориентацията на гробовете. Северозападната, която като цяло е най-често срещана в Панонската низина, е преобладаваща в едва три от източноунгарските паметници, докато при останалите доминират източната, северната, североизточната.

Сред паметниците източно от Тиса се наблюдават и някои любопитни особености при гробните съоръжения. Няма как да не направи впечатление масираното присъствие на нишови и катакомбни гробове, макар огромната част от тях да се концентрират само в някои некрополи. 160 гроба в Мако са нишови, а в около 40 случая са документирани т. нар. „катакомбни“ гробове, което прави този некропол вероятно единственият, при който обикновената гробна яма не е най-предпочитаното съоръжение. Специално внимание заслужава и некрополът при Сарваш, при който около 50 гроба са от типа на „катакомбните“. Такива съоръжения се откриват и в некрополите при Мокрин и Чока. Огромната част от погребаните в този район индивиди са положени по гръб, в изпънато положение, с изпънати крайници. Конски скелети са открити в почти всички некрополи. Характерна особеност на некрополите източно от Тиса е изключително ниският процент на гробове с положен като гробен дар керамичен съд. Само в три некропола процентът на такива гробове надхвърля 10, а има и примери за цели некрополи без нито един съд в гробовете.

В областта между Дунав и Тиса са разкопани 40 некропола с инхумация с общо 5882 гроба в тях. Заедно с дванадесетте некропола от територията на днешна Будапеща, броят им нараства на 52 с 6319 гроба в тях. Безусловно доминиращи са западната и северозападната ориентация, северната е рядко срещано изключение. В повечето случаи гробните съоръжения са обикновени ями. Понякога се срещат следи от ковчези и дървени конструкции, като в някои некрополи те заемат сравнително висок дял. Нишови гробове се срещат рядко. Интересна е ситуацията в Сегед – Макосердъ, където са разкрити общо 267 гроба, а 49 от тях са от типа на т. нар. „шахтови“ гробове, при които тялото е положено в почти вертикално прокопан тунел.

Доминира изпънатата позиция на тялото, с изпънати ръце и крака. Специално е отбелязан големият брой индивиди със свити една или две ръце в некрополите Вац – Кавичбана и Фелдъ, без обаче и тук да се отрича характерът им на изключения. Макар и да са засвидетелствани в много от разглежданите паметници, гробовете на конници или само на коне не са масово срещащо се явление. Обичайно техният брой в даден некропол не надхвърля едноцифрено число.

Керамични съдове в гробовете не са изключение и определено се срещат често, отколкото в зоната източно от Тиса, но „богатите“ на такива гробни дарове комплекси (с над 25% гробове със съдове) не са много (едва седем от общо 52). Впрочем те са сред най-северно или най-южно разположените паметници между Дунав и Тиса.

Що се отнася до оръжията, техният брой в някои от разглежданите некрополи (Кишкьоре, Сегед – Фехерто В, Сьучидюльо и др.) е значителен. Иначе най-често откриваните предмети са железните ножчета и керамичните прешлени – ситуация, която е обичайна за целия изследван ареал.

Немалък е броят на некрополите с инхумация на север от големия завой на Дунав, между Девинската порта и Малките Карпати на запад, и долината на р. Хорнад на изток. Най-често срещани отново са западната и северозападната ориентация на гробовете. По-особена е ситуацията в три некропола – в Житавска Тон с неговата източна ориентация, в Девин, където е засвидетелствана източна и северна ориентация, и в Кехнец, където 126 от проучените 164 инхумации са ориентирани с глава на юг.

При всички паметници най-честите гробни съоръжения са обикновени гробни ями. В повечето некрополи е засвидетелствано наличие на дървена конструкция при някои от гробовете. Интересна е ситуацията в местността Пац при с. Цифер, където са проучени поне осем гроба с ниши.

Съгласно позицията на погребаните некрополите в този район не се различават особено от разглежданите досега. Осезаемо доминира изпънатото положение на скелета, тялото е положено по гръб, с ръце покрай тялото и с изпънати крака.

В тези некрополи са проучени цели 202 гроба на конници, което прави около 6,7% от всички гробове. В областта на изток от Тиса такива са приблизително четири на сто от гробовете, а между Тиса и Дунав, и западно от Дунав процентите са съответно 1 и 0,5%. Безспорно прави впечатление групата некрополи около Комарно. Цели 63 гроба от разкритите 153 в некропол № 9 са коннически, а в некрополи № 4 и № 8 са намерени съответно 21 и 11 такива гроба. Тук изглежда не е особено популярна практиката да се погребват само коне.

Друга особеност на тези некрополи се състои в значителното количество керамични съдове, които се откриват в тях. Сред всички анализирани тук паметници няма нито един, в който тази категория дарове да липсва изцяло. Нещо повече, във всички некрополи поне 20% от гробовете съдържат съдове. Дървени ведра се срещат в не един и два от разглежданите паметници, често в гробове на конници.

Челно място сред гробния инвентар и тук заемат железните ножчета. Количеството на откритите в гробовете оръжия варира. Земеделските сечива и инструментите от бита (мотики, ножици, брадви и др.) са изключително слабо представени.

Некрополите с инхумация в западната част на Карпатския басейн, между последните възвишения на източните Алпи и р. Дунав, също формират внушителна група. В изследването влизат 26 некропола, в които са проучени 8090 гроба. Повече от една четвърт от тези гробове произхождат от некропола при Замарди, който е и най-големият от разглежданите тук паметници.

Погледнато като цяло, в региона категорично преобладава западната ориентация. Северозападната ориентация е често срещана в поне 10 от разглежданите некрополи, като при някои от тях това е и предпочитаната посока.

Най-предпочитаното гробно съоръжение без съмнение е обикновената яма с прави или заоблени ъгли. Следи от дърво, заедно с железни скоби и гвоздеи, маркиращи наличие на ковчег, са засвидетелствани в поне седем некропола, но по-скоро като изключение. В няколко некропола са документирани и гробове с дупки от греди в ъглите на ямата. Само в два некропола е документирана практиката някои от гробните ями да се маркират с камъни, което не е твърде често срещано при среднодунавските паметници.

При позицията на погребаните не се наблюдава особено голямо разнообразие. Погребаните навсякъде лежат изпънати по гръб, с изпънати покрай тялото ръце и изпънати крака. Засвидетелстваните на места разлики са изключително редки и се отнасят най-вече до свиване на едната или двете ръце.

Гробове с повече от един погребан индивид се срещат твърде рядко поне в некрополите, за които са налице такива данни. Изключение прави некрополът при Цико, където са проучени 17 двойни гроба от общо около 600.

Гробове на конници или коне са документирани в 16 от разглежданите некрополи. Практиката не е особено масова, дори може да се каже, че тези комплекси са изключения.

Характерно за тукашните некрополи е сравнително голямото количество предмети, намирано в гроба. Представени са както накити и елементи на костюма, така и съпътстващи гробни дарове. При керамичните съдове в гробовете се забелязват различни числови стойности в отделните некрополи – от около 50% в Халимба, до 0% в

Сельо, Печварад, Ромония 2. Прави впечатление, че последните са разположени все в комитат Бараня, на пространство с радиус от около 20 км.

Макар и да не са сред най-популярните дарове, в някои от некрополите са намерени различни видове оръжия. Останалите категории предмети в гробовете са като цяло малобройни и по-скоро представляват изключения в рамките на типичния инвентар. Такива са предметите от кост, различни железни инструменти и др.

По-цялостно изучените паметници с инхумация в междуречието на Дунав, Сава и Драва са седем на брой – три от територията на днешна Сърбия и четири в Хърватия. Общият брой гробове от Сремска област е 658.

За всички седем некропола са характерни западната и северозападната ориентация. Полагане на тялото с глава на запад преобладава в Нуштар, Шаренград и Войка, а с по-голямо отклонение и практически изцяло северозападна ориентация са повечето гробове от Стари Янковци, Манджелос и Нови Сланкамен.

Еднообразие се наблюдава до голяма степен и при гробните съоръжения. Става дума най-вече за обикновени правоъгълни ями със заоблени ъгли. Разнообразие внасят основно гробовете, при които са установени следи от дървени конструкции. Такива са регистрирани в редица случаи в Нуштар и Манджелос.

При позицията на тялото и на ръцете се наблюдава категорична доминация на изпънатото положение както на самото тяло, така и на крайниците.

Има примери и за коннически гробове. Най-голям брой такива (13) са открити във Войка. Единични случаи има в Шаренград, Оток и Стари Янковци.

Материалите от некрополите несъмнено принадлежат на „късноаварския“ културен кръг. Във всеки от разгледаните паметници са засвидетелствани типичните лети коланни гарнитури, често се откриват обеци, железни ножчета и елементи от конската сбруя. Познати са сечива и инструменти от бита, както и предмети от кост. Най-голям дял сред материалите от гробовете заема керамиката. В Нуштар 72% от всички 196 проучени гроба, съдържат керамичен съд. В Манджелос са засвидетелствани 20 такива случая от 36 проучени гроба, а в Оток керамика има в 10 от 22 гроба. По всичко личи, че процентът на гробове с керамични съдове и в останалите некрополи не е малък, но точният им брой не е известен.

Глава 6: Погребални обичаи по Долен и Среден Дунав (обобщаващ анализ)

Пространственото позициониране на некрополите с документирани инхумации съобразно доминиращата ориентация на погребаните показва, че могат да бъдат обособени две ясно разграничими една от друга зони: по Среден Дунав преобладава ориентацията на запад до северозапад, докато в източните ареали на долнодунавското пространство се срещат най-вече инхумации със северна до североизточна ориентация. Северната ориентация безспорно доминира по двата бряга на Дунав източно от реките Янтра и Арджеш, но има и достатъчен брой изключения. Източна ориентация се среща в поне пет паметника. Западната ориентация е доста по-широко застъпена. Погледнато като цяло долнодунавските некрополи, при които гробове са ориентирани в тази посока, формират две групи. Източната обхваща паметниците на изток от реките Янтра и Веда, където западната ориентация може да се разглежда като по-скоро изключение наред с доминиран от северната ориентация ареал. При другата група, в състава на която влизат некрополите западно от Искър и Олт, западната е с малки изключения единствената документирана ориентация.

От земите по Среден Дунав са известни същите три основни варианта на ориентация на гробовете, но съотношението им е по-различно. Основната част от некрополите тук са с преобладаваща западна и северозападна ориентация, като на десния бряг на Дунав (т. е. на някогашната имперска територия) тя е на практика почти единствена. В земите между Дунав и Тиса северна и източна ориентация все пак се срещат, макар и изключително рядко. Може да се каже, че в областите на изток от Тиса и на север от Дунавското коляно се наблюдава най-голямо разнообразие при ориентацията на погребаните в целия среднодунавски ареал.

Наличието на разнообразни видове ориентация на погребаните както по Среден, така и по Долен Дунав само по себе си не говори нищо повече от това, че по една или друга причина различни общности и в двата региона са избирали в даден момент да полагат мъртвите си по определен начин. Това обаче не може да е основание да се търси някаква „близост“ в погребалните практики между двата (макро)ареала. По-скоро е интересно да се види дали има някакви сходства между отделни микрорегиони, в които е документирано преобладаването на един или друг вид ориентация. Прави впечатление, че поне на пръв поглед „северозападнобългарските инхумации“ спокойно биха могли да бъдат разглеждани като естествено продължение на среднодунавската зона по южния

бряг на реката, в която друга практика на погребване, освен инхумация с глава на запад/северозапад не е позната.

Впрочем западната ориентация изглежда е типична основно за некрополите, при които инхумацията е единственият документиран обред. Така стоят нещата при паметниците и от Карпатския басейн, и в Северозападна България. Изключения, при които западна или северозападна ориентация доминира в биритуални некрополи, представляват някои паметници от северозападните предели на Карпатския басейн, както и някои некрополи по двата бряга на Долен Дунав.

По отношение на позицията на погребаните и по Долен, и по Среден Дунав обичайната практика изисква тялото да е в изпънато положение, по гръб, с изпънати крайници. Други варианти, при които тялото е свито в поза хокер, псевдохокер, по корем и т. н., се срещат твърде рядко и може да се твърди, че става дума за специални случаи, които са изискали нарушаване на общоприетия обред.

Най-често срещаните отклонения от обичайната практика се наблюдават при позицията на горните крайници. Индивиди, при които едната или и двете ръце са свити в лакътя и са поставени на таза или в областта на корема, са документираны в немалка част от разгледаните некрополи. Сред долнодунавските паметници тази особеност на ритуала често подсказва погребване по християнския обичай.

По Среден Дунав полагането на тялото със свити ръце е срещано по-рядко. Във всички некрополи от южната част на Хаганата – Бачка, Срем и Банат, почти без изключение ръцете са изпънати покрай тялото. Подобна е ситуацията и в днешна Унгария.

Оправдано ли е по отношение на тези сравнително малобройни комплекси да се правят интерпретации, сходни с тези по Долен Дунав, и да се търси евентуално християнизирано население сред общностите, използвали среднодунавските некрополи? В интерес на истината няма пречки някои гробове сами по себе си да бъдат обявени за християнски. Средата, в която се откриват, обаче определено не принуждава да се предложи такава интерпретация. Гробовете със западна ориентация, свити ръце и без гробни дарове се срещат разпръснати по цялата площ на некропола, като в съседство с тях се откриват шахтови гробове, конници, индивиди в поза хокер/псевдохокер, както и гробове с отклонение в ориентацията.

При почти всички паметници от целия разглеждан ареал най-често използваното гробно съоръжение е обикновената гробна яма, с прави или заоблени ъгли. Има обаче и други засвидетелствани типове гробни съоръжения. Сред долнодунавските паметници

това са основно гробове, при които ямата е оформена, само маркирана и/или покрита с камъни, както и гробове с ниши.

Нишовите гробове на пръв поглед са сравнително широко представени сред биритуалните некрополи в източните части на долнодунавския регион. Това впрочем се отнася по-скоро до териториалното им разпространение, отколкото до абсолютния им брой. Документирани са в поне шест некропола, като най-голям брой гробове с ниши са известни от Кюлевча – 17, докато при останалите – Варна-Трошево, Бдинци, Дибич – нишите са по-скоро рядкост.

Нишови гробове са разкрити в десетина некропола в Карпатския басейн. Документираните там ситуации обаче се различават значително от тези в Североизточна България. Почти всички паметници са концентрирани в поречието на Тиса и са отдалечени на не повече от 20 км от реката, като изключение представляват три некропола в Словакия. Подобно на долнодунавските, и тук нишовите гробове не представляват особено голяма част от всички проучени гробни комплекси. Голямото изключение е некрополът при с. Мако, в който около 80% (!) от гробовете са нишови. Същият некропол се отличава и с големия брой разкрити шахтови или катакомбни гробове, както и с доминиращата източна ориентация на погребаните.

Няма как да не направи впечатление, че особено по Среден Дунав нишовите и катакомбните гробове в ранносредновековен контекст се срещат на места, на които през античността се разполагат общности, които писмените извори имат навика да наричат сармати.

По Долен Дунав въпросните особености на погребалния обред са крайно непопулярни и се срещат почти във всички случаи като изключения. Нишовите гробове са рядкост, а катакомбните напълно отсъстват. Източната ориентация също е сред най-рядко срещаните, като е преобладаваща единствено в двата некропола при Хитово. При все това и тук няма проблем – дори само с оглед на пространственото разположение на този тип съоръжения – да се хвърли мост между тези комплекси и по-ранните свидетелства за присъствие на „сармати“ в земите южно от Дунав.

В България и Южна Румъния твърде често се среща друг тип гробно съоръжение, което пък представлява изключение в некрополите в „аварска“ среда, а именно използването на камъни за маркиране на гроба или за оформяне на примитивна или по-добре оформена гробна камера. Като цяло гробните ями с камъни се откриват най-често в крайморските некрополи: Топола, Балчик, Девня 3, Истрия – Капул Виилор, както и в три паметника на границата между Добруджа и Лудогорието - Хитово 2 и 3 и Черна.

На запад от р. Искър гробове, оформени от обработени или необработени камъни съвсем не са толкова разпространени. По Среден Дунав паметниците, при които е документирано използване на камъни при гробните ями, вероятно могат да се преброят на пръстите на едната ръка.

Възприето е мнението, че този тип гробни съоръжения свидетелстват за влияние на християнската погребална традиция върху нехристиянизираниято население на България. За това като че ли говорят и некрополите, датиращи от времето след Покръстването, при които камъни, обграждащи гроба са документираны още по-често.

Има ли основания тогава да се допусне наличието на общности, които погребват мъртвите си по християнски обичай в рамките на биритуалните некрополи на Долен Дунав? Съдейки по другите елементи на обряда, отговорът изглежда е отрицателен.

Не могат да се установят и непременно общи черти при гробовете с използвани в тях камъни от различните некрополи. Прави впечатление единствено географското им разположение – най-вече в близост до черноморското крайбрежие и до късноантичен градски център. Дори този модел обаче се нарушава от некрополи като Хитово и Черна.

Друга особеност на погребалния обред в изследвания ареал е полагането на цели жертвени животни в гроба. Както вече стана ясно, в „аварска“ среда най-често се откриват скелети на коне. В пълен контраст със ситуацията в Карпатския басейн стоят некрополите на Долен Дунав и почти пълната липса на коне в разкритите в България и Южна Румъния гробове. Известни са цифром и словом три гроба с положени в тях коне - в некрополите при Кюлевча, Нови Пазар и Ножарево.

Впрочем интересно е, че и в двата региона няма пряка зависимост между гробовете на коне и конници, от една страна, и нишовите и катакомбните съоръжения, от друга.

Гробовете на коне и конници в Панонската низина се откриват в тясна връзка с Дунав и Тиса. Независимо как ще се гледа на Дунав – като на (гранична) бариера или като на свързваща хората комуникационна артерия, контролът над реката изглежда е от първостепенно значение за „хората на коне“. Най-големите концентрации се откриват тъкмо там, където тя се пресича с ключови сухопътни или водни артерии, контролиращи придвижването в Карпатския басейн и извън него – при Виндобона/Карнунтум, при устието на Рааб/Раба около Комарно и Дьор, при Горсиум и при Сирмиум, през който преминава цялото движение между Рим и Константинопол. Тиса, освен че господства над цялата източна част на Панонската низина и осигурява връзката с Трансилвания, е и

пътят, по който тези земи се свързват със света на североизток през сравнително ниските части на Карпатите.

В процентно отношение некрополите по Долен Дунав показват доста големи разлики, що се отнася до откритите животински кости. Изглежда останки от жертвени животни или месна храна се срещат най-вече при гробовете в района на Плиска и Шумен и в Балчик и Топола. На другия полюс са паметниците край Девня, където гробовете с животински кости са рядкост. Най-много цели животни, било то в анатомичен порядък или разчленени, са документирани в Балчик. При другите паметници обикновено става дума за едноцифрен брой гробове с цели животни.

Сред паметниците в Карпатския басейн наличието на части от животни в гробовете също не е рядко явление. Процентите на гробове с животински кости в отделните некрополи варират в широки граници. Разнообразие има и при самите животни, полагани в гробовете. Сред най-предпочитаните са овцете, говедата и домашните птици. Що се отнася до скелетите на цели жертвени животни, такива са откривани в повечето проучвани паметници, макар и като единични бройки.

Погледнато като цяло и за разлика от ситуацията с полагането на коне, при другите животни приликите между Долен и Среден Дунав са очевидни, и то особено през осмото столетие, когато броят на случаите на полагане на животински кости в среднодунавските некрополи нараства.

Няма как да не направи впечатление обстоятелството, че цели животни или отделни животински кости дори не се споменават в публикациите на некрополите от Северозападна България и в Олтения. На практика единственият случай на животински кости в гроб западно от реките Искър и Олт, е от некропола при Равна.

Най-често срещаният гробен инвентар са железните ножчета и керамичните съдове. Забелязва се, че по отношение на последните Долен Дунав като цяло има слабо забележимо предимство пред земите от Карпатския басейн.

Има огромни разлики между буквално съседни некрополи, които биха могли да отразяват разлики между завещалите ни ги общности. Проблемът тук е в точното дефиниране на пространството – всеки избор накланя везните в една или друга посока. Класически пример в това отношение е Бачка, заемаща южната част на пространството между Дунав и Тиса. Количеството на съдове в тамошните некрополи е такова, че вдига драстично средното количество на керамичните дарове в зоната между двете реки. Ако пространството бъде прекроено и не се разделя на принципа „отсам и оттатък Дунав“, може да се каже, че в сравнително малко пространство непосредствено северно от

Сирмиум, по двата бряга на реката, има поне няколко некропола, в които полагането на съдове в гробовете е било особено популярно.

Когато се наложат едни върху други данните за наличие на гробове с конници, от една страна, и с керамични дарове, от друга, се вижда много ясно, че гробовете с коне образуват много ясни и мощни „точкови“ концентрации, около които гравитират некрополите с по-висок процент на керамични дарове в гробовете. Буквално се натрапва усещането за „центрове на властта“ и концентрация на население с определени характеристики, съсредоточени покрай пътищата, отвеждащи към Средиземноморието. Изглежда, че практиката с полагане на керамични съдове по Долен Дунав е по-популярна в приеманите за по-ранни некрополи като Балчик и Нови пазар. Постепенно този тип гробен инвентар започва да се среща все по-рядко.

На пръв поглед процентите на гробове със съдове от двете страни на Искър и Олт са доста сходни, но ако се отдели по-късният хоризонт инхумации в северозападнобългарските некрополи, в който явно вече няма керамични дарове, процентът на полагане на такива в по-ранните хоризонти гробове между Искър и Тимок следва да нарасне значително.

Разликите между „Изока и Запада“ не свършват дотук. Както вече стана ясно, различават се и самите съдове, откривани в гробовете: на запад доминират почти изцяло амфоровидните стомни, докато на изток те формират твърде малък процент от всички. Изключение там правят паметници като Николово и Султана. Последните впрочем са и сред онези „източни“ некрополи, които се различават от разположените в същия ареал по доминиращата ориентация на погребаните, присъствието/отсъствието на нишови гробове, на животински кости и цели животни и т. н.

На запад от Железни врата на базата на количеството съдове, откривани в гробовете, се оформят няколко различаващи се помежду си зони. В некрополите между Сава и Драва съдове се откриват в два от всеки три гроба, като стойностите в отделните некрополи са донякъде сходни. Изглежда процентът на гробовете с керамични дарове като цяло е най-висок в северозападната периферия на Карпатския басейн, а причина за това са и некрополите северно от Дунавското коляно, където стойностите се движат средно между 30 и 40%. Най-богатите на керамика некрополи в Трансданубия също не са далеч оттук, буквално на отсрещния бряг на реката. В по-южните нейни части сме свидетели на значително по-ниски проценти.

Като цяло по-бедни на керамични дарове са некрополите между Дунав и Тиса. Ситуацията като че ли изглежда малко по-различна в южната част на тази област, където

съд се открива средно във всеки втори гроб, но трябва да се има предвид, че това в огромна степен се дължи на високия брой съдове в някои отделни некрополи.

Керамичните съдове стават още по-голяма рядкост на изток от р. Тиса. В Банат гробовете със съдове в тях нерядко съставляват по-малко от една десета от всички проучени в дадения некропол, а в Източна Унгария тази практика се среща най-рядко и дори може да се характеризира като изключение.

В долнодунавските некрополи се срещат особено често най-общо три вида съдове: гърнета, изработени на ръчно гърнчарско колело, следвани от кани и паници.

На запад от Искър картината видимо се изменя: в гробовете се откриват само два вида съдове – амфоровидни стомни и гърнета на бавно колело, като последните почти без изключение са използвани като урни, а не като дарове. Другите видове, популярни на изток, липсват почти напълно.

Ситуацията по Среден Дунав е по-различна: най-често се откриват гърнета, като освен изработени на ръчно колело, се откриват и формувани на ръка. Друга категория, характерна за този район, е т. нар. „жълта керамика“. Амфоровидните стомни са съвършено непознати в „аварска“ културна среда.

Що се отнася до други категории гробни дарове, с голяма доза увереност може да се каже, че по Долен Дунав като цяло поставянето на оръжия или на предмети от бита в гробовете не се радва на особена популярност.

В Карпатския басейн количеството гробни дарове, основно оръжия и по-рядко оръдия на труда, е по-голямо.

Отново специално място следва да се отдели на некрополите от Сремска област: макар и най-богати на керамични съдове, тези паметници са изцяло лишени от други гробни дарове.

В Бачка област оръжия и сечива присъстват в почти всички проучвани паметници, макар и в неголямо количество. Този район е показателен пример за това, че няма задължителна корелация между некрополите с гробове на конници и коне, от една страна, и поставянето на оръжия в гроба, от друга. Това впрочем се отнася за цялото пространство между Дунав и Тиса, в което има редица некрополи със засвидетелствано поставяне на оръжия в гробовете и почти никакви коннически гробове. От други части на Карпатския басейн са известни некрополи, в които има и гробове с оръжия, и гробове на конници, но подобно на нишите и катакомбите, гробовете на конници далеч не винаги са обвързани с оръжия, и обратното. Осъе по-интересно е, че именно в междуречието на Дунав и Тиса, независимо от липсата на коннически гробове, са открити едни от най-

представителните гробни комплекси на „аварския елит“ от ранноаварския период, в които вероятно са погребани представителите на върховната власт в хаганата. Липсата на конници там поставя въпроса както за вертикалната структура на властта в тези земи, така и за пространственото ѝ позициониране.

Разнообразието на гробния инвентар нараства още повече на територията на днешна Унгария. Западно от Дунав и между Дунав и Тиса не са един и два некрополите, при които се откриват голям брой оръжия, сечива и предмети от бита. Изглежда на изток от Тиса и тези категории дарове са рядко явление в гробовете.

В днешна Словакия – след керамичните съдове и железните ножове – предпочитани гробни дарове са оръжията. Макар и да не са засвидетелствани във всички некрополи, в редица паметници те формират доста голям процент от даровете. За разлика от централните и южните части Карпатския басейн, тук земеделските сечива и инструментите от бита се срещат изключително рядко в гробните комплекси.

След гореизложеното остава да се разгледа отново основният въпрос, а именно дали е налице възможността некрополите с инхумация в днешна Северозападна България и от т. нар. Крайдунавска група да бъдат обвързани с „аварския културен кръг“? Както личи по всичко, не са налице достатъчно основания за това. На първо място е ясно, че трудно може да се говори за специфичен, общ „аварски“ модел на погребална практика през разглежданата епоха в Карпатския басейн. Сравнително ясно се очертават няколко големи зони, всяка от които със своите особености: земите на изток от Тиса, ареалът северно от Дунавското коляно и областите по десния бряг на Дунав, които са някогашни римски имперски провинции. Особено интересни са тъкмо старите римски територии, тъй като ако „северозападнобългарските некрополи“ демонстрират някаква близост с погребалните практики в Карпатския басейн, то тя се отнася именно до наблюдаваното в тези земи. В някогашните провинции Панония Савия, Панония Секунда, както и в южните части на Панония Прима (т. е. районът на т. нар. „култура Кестхей“) са видими несъмнени отлики спрямо останалите части на Карпатския басейн. Тук изцяло доминира инхумирането с глава на запад, биритуализмът е практически непознат, няма нишови и катакомбни гробове, конническите гробове се броят на пръстите на едната ръка, обичаят в гроба да се полагат цели или части от животни почти не се практикува, оръжията в некрополите са рядкост, а процентът на гробове с керамични дарове е със стойност около средната, характерна за Карпатския басейн като цяло. Всички тези специфики се наблюдават и при „северозападнобългарските некрополи“. Ясните отлики са по отношение на материалната култура: в некрополите

между Искър и Тимок липсват типичните произведения на т. нар. късноаварски металургичен хоризонт, а от друга страна характерните за тях амфоровидни стомни са непознати в среднодунавски контекст.

От друга страна, още за Ж. Въжарова е ясно, че некрополите в Северозападна България показват значителни отлики спрямо погребалната обредност на изток от Янтра. Тази констатация продължава да е валидна и днес. Погледнато глобално, ситуацията и на Среден, и на Долен Дунав се отличава със значителни регионални специфики, които правят наложително отхвърлянето на опростените и схематични възгледи относно наличието на „българска“ (по Долен Дунав) и „аварска“ (в Карпатския басейн) ранносредновековна култура, и дават повод да се обърне подобаващо внимание на облика и характера на местните общности, които (евентуално) са под политическата власт на съответно българи и авари. Какви следва да бъдат в такъв случай хората, оставили след себе си некрополите от двете страни на Долен Дунав най-вече западно от линията Янтра – Веда?

Частично правилен отговор на този въпрос изглежда дава още Ж. Въжарова, която вижда в инхумациите от Северозападна България християнски гробове. Вече обаче стана ясно, че поне част от тези гробове датират от времето преди средата на IX в. Означава ли това, че нейната „християнска“ интерпретация, трябва да бъде отхвърлена?

Може би най-същественят проблем в случая представлява честото полагане на керамични съдове в гробовете, което традиционно се възприема като нещо, намиращо се в разрез с християнската погребална практика. Това в никакъв случай не следва да бъде абсолютизирано – красноречиво свидетелство за това са например некрополите от т. нар. група Абланица-Туховище в днешна Южна България, християнският облик на които не се поставя под съмнение, при все че в тях също се наблюдава често полагане в гроба не само на керамика, но и на други предмети. Преустановяването на практиката на поставяне на съдове в гробовете като цяло действително е процес, който стои в пряка връзка с християнизацията. Той обаче от една страна е постепенен и е възможно да изминат столетия, преди общността окончателно да изостави този обичай. Нещо повече – през цялото средновековие и в различни части на европейския континент в християнска среда продължава да има примери за полагане на съдове в гробовете.

По отношение наличието на „девиации“ в сама по себе си безспорно християнска среда, Дж. Халдън по чудесен начин илюстрира съществуването на „нехристиянски“ практики в живота на иначе християнизираното население на Византия през VII-IX в. Ранносредновековното „езичество“ до известна степен може да се разглежда и като

термин от репертоара на „високата“ (най-вече църковна) книжнина, който характеризира аморфна „народна култура“, която по-скоро трябва да се разглежда като пасивна форма на християнството, отколкото като активното му отхвърляне.

Едва ли има смисъл да се обяснява надълго и нашироко, че „отклоненията“ от каноничните християнски практики, битоващи приживе, няма как да не намерят място и в погребалната обредност. С оглед на това няма особен проблем северозападнобългарските некрополи да бъдат разглеждани като материални останки от християнски общности, обитавали тези земи в „тъмните векове“ след края на късната античност.

Дори да се приеме изцяло тезата, че нейде през късната античност християнското население на римските провинции по Долен (и Среден) Дунав действително окончателно е изоставило обичая да се полага керамичен съд в гробовете, това не означава непременно, че не може да се очакват по-късни реминисценции на „инвентарното погребване“, особено в условията на липсваща църковна организация и евентуално ширещо се „битово християнство“.

Трудно е да се каже какво е въздействието на някои еретически учения (като например „Боносиевата ерес“, последните сведения за която датират от края на VII в.) върху облика на християнството като цяло и на християнската погребална обредност в частност, но този въпрос сам по себе си не бива да бъде пренебрегван и трябва да бъде – доколкото това изобщо е възможно – задълбочено изследван в бъдеще.

„Съхранена късна античност“ през ранното средновековие в тези земи се долавя и въз основа на данните, които могат да се почерпят от топонимията. Отдавна е известно, че на запад от Янтра макрообектите (например реките) съхраняват в изменен вид античната си номенклатура. Случайно или не, именно по поречията на тези реки с антични имена са съсредоточени и ранносредновековните некрополи, които са основен предмет на настоящото изследване.

Едва ли е случайна и вече отбелязаната близост между погребалните обичаи в днешна Северозападна България и южните части на Карпатския басейн. Това безспорно не се дължи на обстоятелството, че „Авария“ се простира до Искър и Олт, а по-скоро подсказва общ модел на по-компактно съхраняване на местно късноримско население в земите на някогашната империя както по Среден, така и по Долен Дунав. Едва ли е нужно да се обяснява, че политическите промени не водят задължително след себе си до демографски и етнически изменения.

„Късноантична следа“ се открива и при вглеждане в най-характерния за повечето некрополи от региона гробен дар, а именно амфоровидната стомна. Че тази форма вече със сигурност е в употреба в началото на IX в., днес едва ли може да има спор, а наличието ѝ тъкмо в инхумации от крайдунавските некрополи заедно с накити, датирани дори по-рано, може да бъде индикация, че и в VIII в. в някои области по Долен Дунав амфоровидната стомна не е непознат съд.

Амфоровидни стомни действително са засвидетелствани и в некрополите от Североизточна България и Добруджа. Там обаче те формират далеч по-малка част от керамичния материал. Относителният им дял е много по-нисък „на изток“ дори в счисленията за твърде богат на амфоровидни стомни некропол Девня 3. Прави впечатление и фактът, че на изток примерите за употреба на амфоровидни стомни са все от некрополи, разположени в непосредствена близост до стари късноантични центрове, най-вече по черноморското крайбрежие и по течението на Дунав. Най-интересна е ситуацията в Николово – тук 17 от общо осемнадесетте керамични съда, открити в гробовете от „езическия период“ на некропола, са амфоровидни стомни. С изключение на една, всички останали стомни в Николово произхождат от гробове със западна ориентация. Разпространението на тези съдове на точно тези места би могло да се обясни както с пряко продължение на късноантични традиции, така и като резултат от контакти (например търговски) с Византия.

И ако на изток тези съдове през ранното средновековие са рядкост, то не така стоят нещата с териториите в западна посока. Те са обичайният гробен дар в Северозападна България, а в днешна Сърбия разпространението им достига до Белград и Раш. В книжнината те се считат за безспорно български съдове и традиционното обяснение за тяхната поява на запад е разпространението им като елемент от културата на Дунавска България. Изниква обаче въпросът защо от цялата керамична палитра на земите източно от Янтра в Северозападна България прониква единствено този вид съдове? Защо не са възприети каните или чашите, например? Както вече стана дума, формата не влиза в керамичния репертоар на българите, когато те пристигат на Долен Дунав. Не е ли възможно всъщност тя да е възприета от тях под влиянието на византийското производство, или на вече заварена керамична традиция?

Впрочем възможността амфоровидната стомна да е наследник на късноантични и ранновизантийски съдове не е съвсем чужда и за родната научна книжнина, но тази теза някак бива оставена без внимание. От своя страна К. Скорпан дори посочва съответните съдове, които може да се окажат предшественици на ранносредновековните

образци и които – не особено изненадващо – се откриват основно в крайморски и дунавски центрове като Томи, Капидава, Сачидава, Берое и Сучидава, и се датират в различни периоди между II и VI в. В Капидава именно двудръжните стомни са най-често откриваният вид съдове за пиене от втората четвърт на V в. насетне. Късноантична пещ от шестото столетие с фрагментирани двудръжни стомни в и около нея е документирана и от Дуросторум. Подобни по форма съдове са засвидетелствани също така в Ятрус, Нове и Садовец. Често образците от този период са покрити с жълто-зелена глазура, което пък ги сродява с някои стомни от Северозападна България.

Амфоровидни стомни се откриват и в некрополи в Трансилвания, най-вече в Алба Юлия - Стация де Салваре и Бландиана А. Не е неоправдано присъствието им там да бъде разглеждано като свидетелство за връзки на тези земи с Долен Дунав, но едва ли е възможно те да се считат за несъмнен белег на българската експанзия на север от Карпатите.

По Среден Дунав, както изглежда, този вид съдове е твърде слабо познат. Такива съдове понякога се откриват в сръбското Подунавие, но има тенденция да бъдат датирани твърде късно (X-XI в.). Едва ли е случайно, че находките там са по един или друг начин свързани с късноантични центрове като например Виминациум.

Като че ли „късноантичната перспектива“ намира най-категоричния си противник в лицето на липсата на паметници, които могат да бъдат отнесени към VII в. и да хвърлят мост между шестото и осмото столетие. Това обаче до голяма степен може да се дължи на собственото ни традиционно разбиране, че животът тук прекъсва най-късно в началото на VII в. Трябва да се отбележи, че редица находки от Северозападна България имат своите масово разпространени паралели в среднодунавски некрополи, които безспорно започват да функционират още в VII в. Като към всичко това се прибави и слабата като цяло изученост на района, става ясно, че всякакви категорични заключения биха били прибързани.

Впрочем и в Карпатския басейн на въпроса за съдбата на местното население през аварския период започна да се обръща внимание едва напоследък. Причините за това са до голяма степен сходни с нашите „домашни проблеми“. Натрупаната трудно преодолима изследователска традиция е основната причина за това запълването на тази празнина да е бавно и мъчително, но то е безспорен факт в последно време.

Започна да се отделя все повече внимание не само на изясняването на съдбата на романизираното население в „предаварското столетие“, но и на паметници от собствено „аварската“ епоха, подсказващи тесни връзки с балканските територии. В резултат на

това стана възможно евентуалното диференциране на две групи романизирано население в земите на хаганата – „местна“ и новодошла от балканските провинции. Прави впечатление, че огромната част от находките и комплексите с подобен характер произхождат все от точно онези „аварски предели“, до които некрополите от Северозападна България стоят най-близо.

Има ли възможност на общностите, оставили некрополите в Северозападна България, да бъде дадено име? Предатирането на тези комплекси във втората половина на VIII и началото на IX в. няма как да не насочи погледа към проблема за гудуските, тимочаните и абодритите, появили се (и бързо изчезнали) от историческата сцена в началните десетилетия на IX в.

Обичайно се приема, че тези три общности са славянски племена, макар историческите извори да не споменават нищо подобно в прав текст. Основанията за подобна интерпретация са косвени и най-вече умозрителни.

В случая не е толкова важно дали ще бъде приемана или отхвърляна славянската им идентичност. Етническият им произход в крайна сметка няма решаващо значение за религиозния им облик и за начина, по който ще се погребват. Нещо повече – етногенетичните процеси, които текат в региона през ранното средновековие, са твърде динамични и далеч не толкова опростени, колкото традиционно се приема. Изключително интересно в тази насока е сведението от „Чудесата на Св. Димитър Солунски“, разказващо ни кратката история на т. нар. „сирмисиани“ – нов „народ“, появил се само в рамките на две-три поколения чрез смесването на късноантично население с различни други общности.

Очевидно е, че традиционните мисловни схеми, съгласно които тогавашните обитатели на югоизточноевропейското пространство принадлежат на големи, статични общности, всяка от които със свои устойчиви характеристики трябва да бъдат подложени на преосмисляне. Процесите на дезинтеграция на римската власт и на разпад на традиционните механизми на контрол водят до динамично преформатиране на пространството, до интензивни процеси на етнически и религиозни промени, до поява на нови властови структури и до нарастване на значението на локални общности, които големите центрове на властта временно не са в състояние да управляват, бидейки принудени да разчитат в много по-голяма степен на „власт чрез убеждение“.

В този ред на мисли е важно да се подчертае, че идентифицирането на „местно“, „заварено“, „късноантично“ население в тази пъстра среда не означава непременно постулиране на „тотален континуитет“ във всичките му възможни форми. Когато се

изясняват въпроси относно облика на ранносредновековните общества по Среден и по Долен Дунав, би било добре по-скоро да се обърне внимание на процесите, които протичат „тук и сега“ и които водят до формирането на специфичната за всеки регион картина, отколкото да се търсят „извечните корени“ на различните общности.

Това се отнася в огромна степен и до погребалните обичаи, които характеризират въпросните общности през разглеждания период. Традиционният възглед, че най-устойчивата характеристика на културата на дадено общество е представата ѝ за смъртта и начина на погребване, също може да бъде подложен на преоценка. Всъщност погребението несъмнено е комплекс от практики, които са съществена част от живота на общността „тук и сега“, от което следва, че са от значение вкл. за „оформянето“ или най-малкото за „преформатирането“ на дадена общност. Самият факт, че на редица места е документирано съществуването на биритуализъм показва, че погребалната обредност е резултат от активни действия, а не само пасивен израз на „етничност“ или „традиционна култура“. Липсата на униформеност в погребалния обред подсказва, че погребалните практики далеч не отразяват само една, обща за цялата група идентичност, а цял комплекс от различни вътреобщностни идентичности – социални, икономически, възрастово-полови и т. н. Все още е далеч времето, в което цялостната християнизация на обществото, при това контролирана отблизо от църковен клир, ще доведе до това, че различните идентичности вътре в общностите ще бъдат изтласкани на заден план при избора на начин за погребване. Това впрочем неслучайно е и времето, в което политико-административната картина в Югоизточна Европа се стабилизира, а прекият централизиран контрол над земите и техните обитатели постепенно взема връх над „властта чрез убеждение“.

Появата на общностите на тимочаните, на абодритите и на гудуските несъмнено е резултат именно от тези сложни и динамични процеси на прекрояване на пространството. С оглед наличната писмена изворова база е твърде пресилено както да се приема с категоричност, така и да се отхвърля изцяло тезата за тяхната „славянска“ принадлежност. Същото се отнася и до евентуално противоположната теза, а именно, че става дума за „чисти“, „изцяло местни“ общности, сред които не може и не бива да се търсят никакви „пришълци“. Истината, колкото и клиширано да звучи това, вероятно е „някъде по средата“.

„Славянството“ впрочем се манифестира най-ярко (съгласно установените схващания) от погребването чрез кремация, и той най-вече такава в урни. В интерес на истината подобна интерпретация не е лишена от своите проблеми – хронологията на

некрополите, техният брой респ. броят на гробовете в тях, както и разпространението им.

Ако има нещо, което е безпределно ясно, е че практиката на изгаряне на мъртвците през ранното средновековие на Балканите представлява нещо ново след поне няколко века на погребване изключително и само чрез трупополагане. С оглед на това разбираемо е, че появата на кремирането – особено когато е наглед съпроводено със засвидетелстваната в писмените извори славянска колонизация – се интерпретира като сигурен археологически белег за миграцията на тази общност.

При все това няма как да не направи впечатление, че с оглед на днешните познания върху хронологията на паметниците през цяло едно столетие от същата тази славянска колонизация няма ясни и категорични свидетелства за погребване чрез кремация.

Безспорен проблем обаче, който няма как да бъде игнориран, представлява броят на паметниците, които могат да бъдат интерпретирани като строго „славянски“. Броят на познатите некрополи с единствен ритуал кремация е изключително малък на фона на общия брой ранносредновековни некрополи по Среден и по Долен Дунав. Нищожен процент такива гробове далеч не кореспондира с тезата за „славянското море“, заляло Югоизточна Европа след края на античността.

Всъщност процентът на кремациите на Долен Дунав – макар и нисък – е доста по-висок в сравнение с останалите части на изследвания ареал. Това е значим проблем най-малкото заради обстоятелството, че тъкмо в северните покрайнини на Карпатския басейн, където трябва да очакваме „най-много славяни“, броят на кремациите е нищожен.

Изход от тази ситуация – специално в балкански контекст – се търси в обяснението, че поне част от заселилите се тук славяни се отказват изключително бързо от кремацията в полза на инхумацията под въздействието на заварените общности, в това число (може би) и като резултат от бързото приемане на християнството.

Често не се обръща внимание на простия факт, че погребването чрез кремация е нелеко и само по себе си скъпо начинание. То изисква ресурси – времеви, човешки и природни – които значително надхвърлят онези, които са необходими за погребване чрез трупополагане. От тази гледна точка кремацията в определени случаи може да бъде – и със сигурност е – използвана като възможност да се демонстрира специален обществен статус на погребвания. Не трябва да се забравя и че кремацията има и очистителен,

дезинфекционен ефект, и би могла да бъде сравнително ефективно средство за предотвратяване на епидемии.

Онова, което се знае със сигурност, е, че през ранното средновековие в изследвания ареал сравнително малък брой хора и/или отделни цели общности от такива избират да погребват своите мъртви чрез кремация. Трудно е да се отсъди на този етап дали това е израз на техни традиционни представи или причините са по-различни и породени от обстоятелства „тук и сега“. Във всеки случай тя е нещо ново (специално за доскорошните римски територии) и по всяка вероятност „чуждо“.

„Славяните“ няма как да бъдат изключени от дискусията, когато се обсъжда характерът на обществата, оставили некрополите в Северозападна България, още повече че тамошните кремации са в достатъчно голямо количество, за да засвидетелстват наличието на немалък брой „чужденци“. Идентифицирането на вкоренено в местна, (късно)римска традиция население далеч не означава, че трябва да се изключва присъствието на новодошло такова. Казано другояче, няма проблем механизмът на формиране на тимочаните да е сходен или идентичен с този на поява на сирмисианите.

Принципно не е невъзможно наличието в Северозападна България както на некрополи с трупоишгаряне, така и на християнски инхумации от времето преди Покръстването да бъде примирено дори с тезата, че тукашните общности са изцяло славянски. В такъв случай е необходимо просто да се допусне, че става дума за новодошло славянско население, което към момента на своето заселване е езическо и се погребва чрез кремация в урни, а по-късно – християнизирайки се – възприема обичая на инхумацията. Подобна интерпретация не би се различавала съществено от мисловната схема на Въжарова с това изключение, че началото на процеса на християнизация на новозаселилите се трябва да се постави още преди средата на деветото столетие.

Основният проблем пред подобна интерпретация в случая със северозападнобългарските некрополи е невъзможността да бъде направена ясна хронологическа разлика между почти напълно безинвентарните и недатируеми кремации и инхумациите.

Тезата, че гробните комплекси от времето преди средата на IX век на Балканите са оставени все от новодошло население, страда от следния основен недостатък: от една страна се приема, че то постепенно се християнизира под въздействието на заварена местна култура и нейните носители, а от друга това местно население не съществува от археологическа гледа точка.

Накрая може би не би било зле да се обърне за кратко внимание и на друг кръг от въпроси, който по разбираеми причини не бе разработен задълбочено в рамките на настоящето изследване. Вече на няколко пъти стана дума за това, че дори малкото опити за обсъждане на въпроса за евентуалното наличие на християнски общности в земите между Дунав и Стара планина преди Покръстването не вземат предвид т. нар. „класически християнски некрополи“ от ранното средновековие. Една от основните причини за това е фактът, че тяхното начало по правило се поставя във времето след 864 г. Този интерпретационен модел има пряко отражение върху хронологията на археологическия материал, откриван в тези комплекси, който автоматично се сдобива с начална дата след последните десетилетия на IX в. У. Фидлер изглежда прави плах опит да излезе от рамките на тази кръгова логика, но в крайна сметка зависимостта на собствената му хронологическа схема от обичайните датировки на комплексите от територията на Великоморавия не му дават основание да предатира по какъвто и да било начин въпросните некрополи.

Проблемът обаче се състои в това, че по онова време великоморавските дати са установени по силата на твърде сходна с тукашната мисловна схема. Гробовете с инхумация и без дарове, т.е. „по християнски обичай“, там традиционно са датирани не по-рано от последната третина на IX в., т. е. отнасяни са към т. нар. „Великоморавски период“, след мисията на Кирил и Методий от 862 г.

Ситуацията обаче започна да се променя в последните две десетилетия, в които редица от тезите и изводите на един от пионерите в проблематиката В. Хруби бяха поставени под съмнение. В основата на промененото виждане относно периодизацията и хронологията на некропола Старе Место – На валах стоят две обстоятелства: от една страна ревизирането на цялата стратиграфска ситуация в комплекса и осъзнаването че тя далеч не е толкова проста, колкото си представя първоначално Хруби, и от друга идентифицирането на по-ранни погребални хоризонти в някои некрополи от територията на Моравия.

В крайна сметка със значително по-ранна дата (половин до един век по-рано в сравнение с известното доскоро) се сдобиват и редица накити с надрегионално разпространение, срещащи се и по Долен Дунав.

Част от тях се срещат в „ранния хоризонт“ гробове от „северозападнобългарските некрополи“, което прави коригираните моравски дати да изглеждат действително достоверни. По-важното в случая обаче като че ли е обстоятелството, че подобни накити се откриват и в „безспорно християнските“ некрополи на Долен Дунав, които

традиционно се отнасят към времето след последната третина на IX в. То автоматично повдига въпроса дали поне част от гробовете в тези некрополи не трябва да се отнесат към първата половина на IX, а защо не и към последните десетилетия на VIII в.? Разбира се, от теоретична гледна точка не е невъзможно тези накити да имат и твърде широка дата, така че да може да се допусне употребата им както в комплекси от края на VIII, така и в такива от края на IX-X в., но подобна хипотеза не изглежда особено убедителна и вероятна. Каквато и да е точно истината, във всеки случай и този кръг от въпроси дава основание да се смята, че по отношение на проблема за „предхристиянските“ християнски средновековни общности на Долен Дунав последната дума все още не е казана.

Заклучение

Бих искал в заключителните редове на тази работа да спра вниманието си на някои по-обща проблеми, които както произтичат от изследването на погребалните практики, така и надхвърлят неговите рамки.

Погледнато като цяло, материалната култура в изследвания ареал през първите векове от средновековието демонстрира принадлежност към два сравнително добре обособени подрегиона – по Долен и по Среден Дунав. Като се има предвид, че в тях са документирани само два ясни политически субекта – Българското ханство и Аварския хаганат, разбираемо е изкушението археологически доловимите проявления от живота на населението да бъдат интерпретирани като съответно „български“ и „аварски“. Всичко сочи обаче, че картината е далеч по-сложна и подобни определения по-скоро ни отдалечават от действителността, отколкото я разкриват в пълнота. Видно е, че не помага особено и традиционната практика на диференциране на големи, етнически обособени групи в двете политически обединения – „прабългари“, „авари“, „славяни“, „германи“. Постулирането и абсолютизирането на строго определен облик на например „(пра)българската култура“, опиращ се на данните от биритуалните некрополи на Долен Дунав, води след себе си до неизбежното заключение, че прабългари извън тези земи не ще да е имало никога. Картирането на предполагаема „политическа експанзия“ въз основа на разпространението на археологически находки е примамливо, но строгото прилагане на този подход води до извода, че никога не е имало българско присъствие в Карпатския басейн източно от Тиса.

Няма нищо по-логично от това в два различни и съседни региона да са налице специфични проявления на материалната култура, които отразяват по-скоро обхвата, в рамките на който циркулират произведенията на дадени занаятчийски „школи“, отколкото нещо друго. Достатъчно е да се види дори само това, че наборът от предмети, който се открива в „безспорните“ съответно „славянски“ кремации и „прабългарски“ биритуални комплекси на Долен Дунав, практически не демонстрира съществени отлики, за да се осъзнае простият факт, че материалната култура не може да е отражение на етнически специфики.

За огромно съжаление тъкмо онези земи, в които двата региона си дават среща, са най-слабо изучени, така че не може да се каже почти нищо определено за точните граници на „среднодунавското“ и на „долнодунавското“, както и за това как те взаимодействат помежду си в контактните си зони.

Отново от гледна точка на материалната култура връзките и на двете части на изследвания ареал със Средиземноморието като цяло и с Византия в частност са безспорни. Ако се доверим на обнародваната към момента научна книжнина, съществуват мощни византийски центрове, които непрестанно излъчват импулси към земите на Аварския хаганат, докато ситуацията в източните части на Балканите е коренно различна и тук империята не е в състояние да прави същото. Не е далеч от ума, че нейната роля през въпросния период на Балканите тепърва трябва да се преосмисля. Традиционната представа, че тя „губи властта над тези земи“ за период от няколко столетия между VII и края на X в., може да е донякъде вярна от гледна точка на възможностите на директно упражняване на административен контрол. Това обаче не означава, че империята не е в състояние да въздейства и да упражнява „власт чрез убеждение“ над еманципираните елити на различните общности в региона. В тази връзка не е лошо да се замислим, че няма никакви преки данни за това, че Византия губи изцяло контрола над двете най-важни „балкански магистрали“ (пътищата от Константинопол и Солун към Белград) поне до началото на IX в., когато Сердика е превзета от хан Крум. Несъмнено е, че контролът над големите пътища (в това число и реките) е от значение както за търговията, така и за властта „чрез убеждение“. Стремещът на българите да овладеят (поне части от) двете най-важни търговски артерии на Балканите и да получат дял от движещата се по тях търговия в началото на IX в. е лесно доловим както в насочените към Диагоналния път усилия на хан Крум, така и в експанзията на хан Омуртаг на запад към Среден Дунав. Именно сведенията за тази експанзия съдържат в себе си свидетелства за степента, в която до онзи момент и българите разчитат на „власт

чрез убеждение“ над общности от рода на тимочани, които са „съседни“ и в „съюз“ с тях. Точно действията на ханове Крум и Омуртаг изглежда поставят началото на процеса, който ще превърне България в средновековна териториална държава. Финалният му етап не случайно е белязан от налагането на „държавно християнство“ и съграждането на църковна мрежа – модел, който може да бъде видян при повечето утвърждаващи се „варварски“ държави на континента.

Научни приноси на дисертацията

- Изяснени са характеристиките на погребалния ритуал от периода VII-IX в. по Долен и Среден Дунав благодарение на комплексен анализ на отделните му компоненти, направен въз основа на данните от 211 некропола с 36664 гроба в тях от територия с площ близо 400000 км², систематизирани в анотационен каталог.
- Всички налични данни са привързани към конкретни пространствени координати (географска ширина и географска дължина), по този начин те са включени в единна географско-информационна система
- Осъвременена и обогатена е наличната информация за погребалните обичаи по Среден и по Долен Дунав чрез привличането вкл. на информация за паметници, проучвани през последните три десетилетия
- Идентифицирани и отчасти коригирани са редица грешки и неточности, допуснати при публикуването и интерпретация на отдавна известни паметници
- Направен е задълбочен историографски преглед, разкриващ както постиженията на всяка от шестте национални школи, работили над проблемите, изследвани в дисертацията, така и понякога „скритите мотиви“ при всяка една от тях, довели до нередко коренно различни датировки и интерпретации на иначе идентични във времево и културно отношение паметници
- За пръв път е направен съпоставителен анализ на погребалните обичаи по Долен и по Среден Дунав през ранното средновековие
- Предложена и обоснована е нова, по-ранна от досега приетата, датировка на некрополите от т. нар. група „Долни Луковит – Галиче“ в днешна Северозападна България
- Въз основа на това за пръв път е направена археологическа идентификация на християнски общности в ранносредновековна България преди времето на официалното Покръстване
- Поставен е въпросът за евентуалната нужда от поставяне по-ранна начална дата на редица „класически“ християнски некрополи, традиционно датирани без изключение след 864 г.
- Изказана е хипотезата, че известни от писмените извори общности като тимочани, гудуски и абодрити/преденеценти не са „славянски“, както е общоприето, а

резултат от сложни и динамични процеси на границата между античност и средновековие, в които участва (и) заварено местно население

- Преразглежда се традиционната представа за биритуализма на погребалните обичаи и се установява, че много от случаите на „биритуализъм“ всъщност са резултат на различно третиране на точно определен и ограничен кръг членове на иначе еднообредно погребващи се общности
- Обособена е група некрополи по Долен Дунав, условно наречена „Черна-Силянчу“, които представляват некрополи с кремация и малобройни детски инхумации
- Използвани са съвременни софтуерни решения за систематизация, анализ и визуализация на събраните пространствени и метаданни и нагледно са демонстрирани възможностите за осмисляне на наличната информация, която предлагат те
- Изработено и обнародвано е онлайн-приложение, позволяващо на потребителя сам да работи със събраните в хода на работата данни
- Чрез внимателен пространствен анализ са демонстрирани връзките и комплексните взаимоотношения между гробовете на конници и коне, от една страна, и гробовете с висок дял на керамични съдове или оръжия, от друга, в земите по Среден Дунав
- Очертани са най-южните предели на „аварския културен кръг“ и е поставен въпросът за евентуално продължаващ контрол от страна на Византия в Централните и Западните Балкани южно от линията Дунав - Сава

Публикации по темата на дисертацията

- В. Стайков. За гробовете със западна ориентация в езическите некрополи по Долен Дунав. – В: Я. Димитров (ред.) Сборник в чест на доц. д-р Павел Георгиев. Под печат.
- V. Staykov. Bulgars, slavs, avars. On the early medieval necropolises in Northwestern Bulgaria and the population that used them. - Be-JA: Bulgarian e-Journal of Archaeology. Supplementa 7 (2019). 303-314.